

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Мачуліна І. І.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
„СОЦІОЛОГІЯ”
для студентів першого (бакалаврського) рівня
всіх спеціальностей

ЗАТВЕРДЖЕНО:

**Редакційно-видавничою секцією
науково-методичної ради ДДТУ**

21. 02. 2019 р. протокол № 2

**Кам'янське
2019**

Конспект лекцій з дисципліни „Соціологія” для студентів першого (бакалаврського) рівня всіх спеціальностей.
укл.: Мачуліна І. І.–Кам’янське, ДДТУ, 2019р. – 61 с.

Укладач: к.соц.н, доц. Мачуліна І.І.

Відповідальний за випуск:
зав. каф. проф. Богомаз К.Ю.

Рецензент: к.істор.н., доц. Познанська К. В.

Затверджено на засіданні кафедри
(протокол № 2 від 24. 01. 2019 р.)

Конспект лекцій підготовлено для самостійної роботи студентів для опанування дисципліни «Соціологія». Він містить основні теми даної дисципліни, контрольні питання, рекомендовану для опрацювання літературу.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
ТЕМА 1. Предмет соціології, її сутність, функції, структура. Місце соціології в системі суспільних наук.....	5
ТЕМА 2. Методи соціологічних досліджень.....	12
ТЕМА 3. Становлення соціології та основні етапи її розвитку.....	17
ТЕМА 4. Суспільство як соціальна система.....	25
ТЕМА 5. Соціальна структура суспільства.....	31
ТЕМА 6. Особистість в системі соціальних зв'язків.....	39
ТЕМА 7. Спеціальні та галузеві соціології.....	45
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	60

ВСТУП

В період глибоких системних трансформацій від кожної людини особливо очікується здатність до усвідомленої, розумної орієнтації в навколишньому світі. Кризовий стан життя людей закономірно обумовив потребу в соціологічних знаннях, тобто знаннях про суспільство. Соціологічний аналіз, соціологічне мислення й культура активно впроваджуються сьогодні в українську дійсність, стають значними для представників самих різних професій.

Дисципліна «Соціологія» сприяє створенню у студентів уявлення про соціологію як самостійну науку, її особливості, структуру, функції, основні завдання. Вивчення соціології також необхідне для початкового формування у студентів гуманітарного /соціологічного/ стилю мислення.

Мета викладання дисципліни полягає в тому, щоб розкрити специфіку соціологічного знання, його зв'язок з іншими суспільними дисциплінами. Розкрити закономірності соціології, її понятійний апарат, роль соціології як науки про суспільство, як теоретичне відображення соціальних відносин, суспільної діяльності. Розкрити соціальні механізми, які забезпечують функціонування та розвиток суспільства, як системи взаємодіючих інтересів, потреб, цінностей, поведінки соціальних груп, а також пізнавальні, методологічні, практичні функції соціології, підвищення її ролі в сучасних умовах. В основі матеріалу даного конспекту лекцій лежить підручник з соціології (Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 560 с.).

Матеріал з дисципліни «Соціологія» засвоюється в процесі лекційних, семінарських занять, а також самостійного вивчення тем.

Лекція є основною формою навчального процесу у вищій школі. Мета лекції – розкрити основні положення теми, досягнення науки, з'ясувати невирішені проблеми, узагальнити досвід роботи, дати рекомендації щодо використання основних висновків за темами на семінарських заняттях.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЇ, ЇЇ СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ, СТРУКТУРА. МІСЦЕ СОЦІОЛОГІЇ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ НАУК

План

1. Сутність соціології як науки.
2. Соціологічні закони і категорії.
3. Структура й функції соціології.
4. Зв'язок соціології з іншими галузями наукового знання.

1. Сутність соціології як науки

Намагання пізнати, осмислити суспільство, реалізувати своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії. На цій хвилі й постала у 30-х роках XIX століття соціологія як наука про суспільство.

Соціологія (від лат. *societas* – суспільство і грецьк. *Logos* – знання, поняття, вчення; буквально – вчення про суспільство). Засновником соціології вважають французького вченого, філософа Огюста Конта (1798 – 1857), який ототожнював соціологію з суспільствознавством, що охоплює всі галузі знань про суспільство. Його філософія одержала назву – позитивізм. Позитивізм – це філософська течія, представники якої єдиним джерелом знання вважали емпіричні дані, заперечували пізнавальну цінність теоретичного мислення, філософських знань. Головне для позитивізму – відмова від абстрактних тлумачень суспільства, створення позитивної (грунтованої на досвіді людини) соціальної теорії, такої ж доказової та загальнозначущої, як і природничі теорії.

Соціологія – наука про розвиток і функціонування суспільства, соціальних відносин і соціальних процесів, механізмів і принципів їхньої взаємодії. Разом з тим, кожен з вчених по своєму трактує визначення поняття «соціологія» (табл.1).

З'ясовуючи науковий статус соціології важливо розрізняти об'єкт і предмет соціології. *Об'єктом соціологічної науки* (в широкому розумінні) є все суспільство в його цілісності і системності. Об'єктом дослідження соціології може бути все суспільство як системне ціле, а також окремі його елементи. Наприклад, великі і малі соціальні групи, особистість, організації і заклади, процеси і явища, різні сфери життєдіяльності людей.

Таблиця 1 - Визначення поняття «соціологія»

Автор	Зміст поняття «соціологія»
Е. Гіденс	Соціологія – це вивчення соціального життя людини, груп людей та суспільств.
П. Сорокін	Соціологія – це наука, яка вивчає поведінку людей, що живуть у середовищі собі подібних.
П. Бурд`є	Соціологія мусить діяти, виходячи з того, що людські істоти є водночас і біологічними індивідами, і соціальними агентами.
А. Кравченко	Соціологія – система наукового знання, яка пояснює основи поведінки людей як представників великих соціальних груп.
Г. Осипов	Соціологія вивчає суспільство як цілісну організовану систему соціальних зв'язків і відносин, інститутів, соціальних груп, які взаємодіють між собою, тобто соціальні структури суспільства.
Н. Смелзер	Соціологія, просто кажучи, - це один із способів вивчення людей. Соціологи прагнуть з'ясувати, чому люди поведуть себе певним чином, чому вони утворюють групи, відправляються на війну, поклоняються комусь, одружуються, голосують, тобто все, що відбувається один з одним.

Предметом дослідження соціології може бути певний аспект (сторона) реального об'єкта. Предметом соціології (в широкому розумінні) є соціальна сфера суспільства. Соціологія вивчає, перш за все, соціальну сферу життєдіяльності людей: соціальну структуру, соціальні інститути і відносини, соціальні якості особистості, соціальну поведінку, суспільну свідомість тощо.

2. Соціологічні закони і категорії

У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове, випадкове. Хоча насправді, всі вони зумовлені суспільними зв'язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю. Ці зв'язки називаються законами.

Соціальний закон- об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей.

Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись в їх діяльності. Соціальні закони - відносно сталі систематично відновлювані відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовими колективами, суспільством і родиною, суспільством і особистістю, містом і селом, соціальною організацією та особистістю.

Соціальні закони не створюються свідомо членами суспільства або групами, як, наприклад, юридичні закони. Вони є об'єктивними, оскільки нові покоління успадковують готові відносини, зв'язки, тенденції, сформовані без їх участі. З соціальними законами люди стикаються постійно. Вони підпорядковуються їх дії або намагаються їх уникнути, пристосувати свою поведінку до них чи протестувати проти них.

Як і всі інші науки, соціологія має свою **систему категорій**. Під ними розуміють найбільш загальні поняття, які віддзеркалюють суттєві сторони предмета науки, розкривають механізм прояву законів і закономірностей, які нею визначаються. Понятійно-категорійний апарат соціології охоплює: загальнонаукові соціологічні категорії (суспільство, соціум, соціальна система); безпосередньо соціологічні категорії (соціальний інститут, соціальна організація, соціальні норми, соціальні цінності); категорії дисциплін, суміжних з соціологією (економічна соціологія, соціологія політики, соціологія культури).

Соціологічна практика виділяє дві групи соціологічних категорій:

1. категорії, що пояснюють статику суспільства, його структуру, з виокремленням основних підсистем та елементів. Серед них такі категорії, як «особистість», «соціалізація», «соціальна група», «соціальна спільнота», «соціальний клас», «соціальна діяльність», «соціальний контроль» та інші;

2. категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни, особливості його розвитку. Серед них такі категорії, як «соціальний

процес», «соціальна зміна», «соціальна трансформація», «соціальний рух», «соціальна мобільність», «соціальний розвиток» та інші.

Однією з головних категорій соціології, є категорія *«соціальне»*. Адже, соціологія вивчає саме *соціальні* відносини, *соціальні* процеси тощо. *Соціальне* (соціальні відносини, соціальна сфера) виникає в процесі взаємодії людей з метою задоволення їх життєвих потреб: в їжі, одязі, житлі, безпеці, продовженні роду, духовному розвитку, творчості тощо. В результаті взаємодії (багаторазового повторення тих чи інших сумісних дій) виникають і утверджуються соціальні статуси і ролі, напрацьовуються цінності і норми, утворюються соціальні інститути, формується соціальна система суспільства чи соціальної спільноти.

Соціальне –це сукупність тих чи інших властивостей і особливостей, які виявляються в конкретних умовах між індивідами і спільнотами в процесі сумісної діяльності (взаємодії). Категорія «соціальне» тісно пов’язана з категорією «соціальні відносини».

Соціальні відносини– самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб’єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Багатоманітність соціальних відносин є своєрідним відображенням суспільного життя, наслідком впливу на них конкретної суспільної діяльності, що надає їм специфічних відтінків. Розвиток соціальних відносин у кожній конкретній сфері породжує відповідні суперечності, вирішення яких і становить сутність процесу соціального розвитку.

3. Структура й функції соціології

Складність суспільства, різноманітність процесів, явищ, що зумовлюють його життєдіяльність, потребують багаторівневої системи соціологічного пізнання соціальної реальності. Відповідно до цього формується багаторівнева структура соціологічної науки.

Структура соціології - це певний спосіб упорядкування системи знань про суспільство. Є велика кількість способів класифікувати за різними

критеріями соціологічні знання, але найпоширенішим є поділ соціології на три рівні:

- 1) теоретична соціологія;
- 2) теорії середнього рівня;
- 3) емпірична соціологія.

1. ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ
Створює теорії, концепції, парадигми, пояснює поняття, категорії соціології
2. ТЕОРІЇ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ
Вивчають окремі спільноти; досліджують життєдіяльність спільнот в окремих сферах; характеризують окремі елементи соціального механізму. Серед теорій середнього рівня можна виокремити такі, як: соціологія молоді, економічна соціологія, соціологія культури, соціологія міста, соціологія політики, економічна соціологія тощо
3. ЕМПІРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ
Це теорія, методика і техніка конкретних соціологічних досліджень

В соціологічному знанні можна виокремити макросоціологічний і мікросоціологічний підходи. Макросоціологічний підхід виходить з того, що лише аналізуючи суспільство як цілісність, можна зрозуміти особистість. Мікросоціологічний підхід – це прагнення охопити цілісність соціального життя, вивчаючи соціальну взаємодію людей (інтерацію).

Соціологія безпосередньо включена у суспільство через виконання нею певних функцій. **Соціальна функція** – це роль, яку виконує той чи інший елемент соціальної системи (соціальний інститут, соціальний процес, соціальні дії) в суспільстві або ж в соціальній спільноті.

Соціологія виконує ряд пізнавальних функцій, адже вона досліджує соціальні явища, отримує наукові уявлення про їх сутність і зміст, вивчає зв'язки з іншими явищами. Вивчає характер і закономірності їх розвитку тощо. Соціологія виконує також комплекс практичних функцій. На основі емпіричного і теоретичного аналізу соціальних явищ розробляються практичні рекомендації, спрямовані на покращення механізму соціального управління, підвищення його ефективності на всіх рівнях.

До основних функцій соціології можна віднести наступні:

Теоретико-пізнавальна – спрямована на вироблення нових знань.

Практична – тісно пов'язана з теоретичною, оскільки теорія й практика невід'ємна риса соціології. Реалізується через соціологічні дослідження.

Методологічна – розробка основних методологічних підходів на макро- і мікросоціологічному рівнях.

Прогностична – реалізується через соціальні прогнози.

Світоглядно-ідеологічна – спрямована на забезпечення наукової дискусії між різними соціологічними поглядами, розширення наукової ідеології, формуванню соціологічного стилю мислення, підготовку компетентних фахівців.

Управлінська – реалізується шляхом впливу соціології на прийняття управлінських рішень. Визначення основних напрямків підвищення ефективності діяльності.

Виховна – сприяє підвищенню культури, через вивчення соціології, накопичення знань про функціонування суспільства та взаємодію окремих його елементів.

Описова функція – зумовлена необхідністю систематизації, опису та нагромадження одержаного дослідного матеріалу у вигляді аналітичних нотаток, різноманітних звукових звітів, статей, книг, комп'ютерних матеріалів тощо.

За умови виконання соціологією цих функцій вона здатна посісти важливе місце в житті суспільства і кожної людини, допомагаючи кожній людині обрати життєвий шлях, визначити життєві перспективи, сконцентрувати особисті зусилля на вирішенні соціальних проблем.

4. Соціологія в системі суспільних наук

Усі науки, які вивчають різноманітні аспекти життєдіяльності суспільства і людини, завжди передбачають і соціальний аспект, тобто закони та закономірності, які виявляються в певній сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей. Соціологія як система знань не може розвиватися і реалізовувати свої функції, не взаємодіючи з іншими науками.

У системі суспільних наук соціологія досить тісно стикається з *філософією*. Але, на відміну від філософії, соціологія розглядає конкретні факти, користуючись при цьому об'єктивними даними.

Також соціологія досить тісно взаємодіє з *історією*. Однак, історія вивчає минуле суспільства, його розвиток у хронологічному порядку (послідовності), тоді як соціологію цікавлять сучасні проблеми, які актуальні сьогодні.

Соціологія взаємодіє й з *економічними науками*, оскільки розвиток суспільства, його благополуччя більшою мірою залежить від матеріальних благ, від відносин, які склалися в процесі виробництва.

Як відомо, суспільство неможливо пізнати без знання політичних структур, що у свою чергу говорить про зв'язок соціології з *політологією*. Соціологія вивчає політичні проблеми суспільства в рамках дисципліни – соціологія політики.

Вивчаючи особливості суспільства, його інститутів, соціологія опирається на дані *правових наук*, де центральним є юридичні норми які регулюють і закріплюють соціальні відносини та соціальну поведінку людей в колективі, в суспільстві.

Вивчаючи поведінку особистості в суспільстві соціологія опирається на *психологічну науку*. Але, якщо деякі психологи розглядають поведінку людей з точки зору впливу хімічних речовин мозку на настрій і емоції, більшість соціологів ці чинники не ураховують, їх в більшій мірі цікавить вплив соціокультурного середовища та відповідних соціальних чинників на поведінку.

Соціологія використовує деякі *математичні методи*, які використовуються для обробки даних досліджень і статистики.

Соціальна робота також взаємодіє із соціологією, але їхні цілі різні. Головне завдання соціології – проведення досліджень в соціальній сфері шляхом розробки і перевірки теоретичних моделей для пояснення різноманітних суспільних явищ, тоді як призначення соціальної роботи – пом'якшувати та в деяких випадках вирішувати гострі соціальні питання. Тобто соціологія вивчає проблему, а соціальний працівник усуває.

В професійній діяльності соціолог використовує понятійний апарат *етичної науки*. Адже діяльність, яка пов'язана з вивченням суспільства, а особливо шляхом проведення конкретних соціологічних досліджень, обов'язково повинна спиратися на етичні норми, правила, цінності.

Економіка, політологія, право – це науки, кожна з яких має справу лише з однією сферою соціокультурного простору: економіка – з економічними відносинами, політологія – з політичними, а правові науки – з правовими відносинами. Соціологія ж досліджує всі соціальні процеси: і економічні, і правові, і релігійні, і політичні, і етичні і т.д. Вона аналізує суспільство в єдності всіх його сторін, областей і сфер, весь соціокультурний простір. Якщо економічна наука вивчає тільки «економічну людину», проблеми зайнятості в процесі виробництва; політологію цікавить участь людини в політичних процесах і акціях; релігієзнавство вивчає людину релігійну в її відносинах з Богом, то соціологія розглядає людину соціальну як цілісну істоту, одночасно і політичну, і економічну, і творчу, і раціональну, і ірраціональну, тобто у всіх її аспектах. Соціологія вивчає суспільство крізь призму діяльності людини.

Контрольні питання

1. Визначте об'єкт та предмет соціології.
2. Обґрунтуйте взаємозв'язок теорії і практики науки соціології. Через які функції реалізується теорія та практика соціології.
3. Визначте особливість соціології у порівнянні з іншими суспільними науками.

ТЕМА 2. МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

План

1. **Особливості соціологічного пізнання.**
2. **Сутність, структура й види соціологічних досліджень.**
3. **Основні методи збору соціологічної інформації.**

1. Особливості соціологічного пізнання

Як і будь-яка самостійна наука, соціологія має свою специфіку і свої власні методи дослідження. Розглянемо деякі з основних особливостей соціологічних методів:

- однією з основних особливостей соціологічної науки є тісний взаємозв'язок теоретичних і емпіричних досліджень. Соціальні факти, отримані емпіричними методами, служать основою для теоретичного аналізу і теоретичних висновків і соціологічних дослідженнях;

- соціологічні дослідження проводяться в конкретному соціальному середовищі і спрямовані на пошук реально існуючих соціальних фактів за принципом «тут і зараз». Соціологія – наука конкретна, і кожне дослідження є по-своєму унікальним, що, звичайно ж, не виключає деяких теоретичних узагальнень;

- іншою особливістю соціологічного пізнання є те, що для отримання необхідних соціальних фактів дослідник проникає безпосередньо в ту чи іншу соціальну реальність. Наприклад, анкетне опитування передбачає роздачу кожному конкретному респондентові анкет;

- соціологія вивчає і аналізує різноманітні соціальні процеси і явища, різні сфери життєдіяльності суспільства (економічну, політичну, духовну тощо) з точки зору інтересів і потреб людей, їх очікувань, сподівань і настроїв;

- соціологія досліджує окремі соціальні процеси, соціальні групи з точки зору їх зв'язків з функціонуванням усього суспільства як цілісної системи.

2. Сутність, структура й види соціологічних досліджень

Соціологічне дослідження - це один з основних способів розвитку соціологічного знання, що складається з свідомої концентрації зусиль дослідника (колективу дослідників) на певних завданнях.

Соціологічні дослідження одержали визнання наприкінці XIX початку XX століття. Сам термін «соціологічне дослідження» був уведений у науковий обіг французьким соціологом Е. Дюркгеймом у роботі «Самогубство» (1897).

Залежно від цілей прикладних досліджень вони бувають розвідувальні, описові й аналітичні.

Розвідувальне дослідження (пілотажне) використовується як попередній етап масштабних досліджень. Охоплює невеликі обстежувані сукупності й ґрунтується на спрощеній програмі й методиці.

Описове дослідження застосовується у випадку дослідження великої спільності людей, що відрізняються різноманітними характеристиками. Таке дослідження проводиться на базі методично апробованого інструментарію.

Аналітичне дослідження – найглибший вид соціологічного аналізу, що ставить своєю метою крім опису досліджуваного явища ще й виявлення причин, що лежать в основі.

Виходячи із частоти проведених досліджень виокремлюють разові та повторні (моніторинг) їх види.

Процес соціологічного дослідження складається з декількох стадій:

- 1) підготовка дослідження (розробка програми й робочого плану);
- 2) збір первинної інформації;
- 3) підготовка зібраної інформації до обробки й обробка;
- 4) аналіз обробленої інформації, підготовка звіту за підсумками дослідження, формулювання висновків.

Розробка програми – дуже важливий етап, який значною мірою визначає успіх всього дослідження. В програмі формулюється проблема дослідження, його цілі і завдання, визначається об'єкт (соціальна група – носій досліджуваної соціальної проблеми) і предмет (ті характеристики, в яких виявляється проблема) дослідження. Наприклад, досліджуючи проблему профорієнтації молоді, соціологи як об'єкт дослідження виділяють молодь, як предмет – ті її якості, які впливають на вибір професії. Формулюється гіпотеза дослідження, тобто гадане пояснення досліджуваної проблеми, яке потрібно підтвердити або спростувати в ході дослідження.

Спільність, яка вивчається в даному дослідженні називається генеральною сукупністю. Проте вся генеральна сукупність зазвичай не досліджується. Та частина генеральної сукупності, яка безпосередньо охоплюється даним дослідженням, називається вибірковою сукупністю (вибіркою). По отриманих на вибірці даним висновки розповсюджуються на всю генеральну сукупність. Тому вибірка повинна бути репрезентативною,

тобто склад вибірки по виділених параметрах повинен наближатися до відповідних пропорцій в генеральній сукупності. Міра подібності (або ступінь відхилення) називається помилкою вибірки. Надійною вважається вибірка з помилкою в 3% – 5%. Існують спеціальні коефіцієнти для розрахунку об'єму вибірки залежно від допустимого рівня помилки.

Тепер необхідно перейти від теоретичної моделі об'єкта дослідження до моделі емпіричної, тобто «розкласти» теоретичні поняття на емпіричні індикатори – такі характеристики, які можуть бути зміряні. Тут дуже важливо знайти точки зіткнення теоретичних понять з реальними соціальними процесами і явищами. Пошук емпіричних значень теоретичних понять – складна процедура, в ході якої можна «втратити» важливі характеристики об'єкта.

Наступний крок – переведення емпіричної системи в числову, тобто пошук способів кількісного (числового) вимірювання якісних ознак і їхніх взаємозв'язків. Для вирішення цього завдання конструюються спеціальні одиниці вимірювання, будуються шкали і т.д. Коли проведені ці операції і розроблений інструментарій дослідження, проводять його перевірку на невеликій кількості респондентів (опитуваних) – так зване дослідження пілотажу. Тільки після цього настає другий – польовий етап соціологічного дослідження, тобто робота на основному масиві.

3. Основні методи збору соціологічної інформації

В соціології існують багато різноманітних методів збору інформації. Серед основних, можна виокремити наступні методи:

- аналіз документів (традиційний та контент-аналіз); спостереження (включене і невключене); опитування (анкетування та інтерв'ю); експертне опитування (в разі вивчення проблеми за допомогою компетентних осіб, експертів, професіоналів у сфері досліджуваної проблеми); тести.

Найпопулярнішим методом соціологічного дослідження є метод опитування. За його допомогою збирається більш ніж 90% усіх соціологічних даних. Методи опитування мають різні форми: бесіда, усне опитування (інтерв'ю), письмове опитування (анкетування), соціометричні дослідження.

Соціологічне опитуваний не можна замінити іншим видом соціологічного дослідження, коли йдеться про вивчення змістовних характеристик суспільної, колективної, індивідуальної свідомості та суспільних, колективних і міжособистісних відносин, які приховані від зовнішнього ока і дають про себе знати лише у певних умовах і ситуаціях.

Розрізняють два основні різновиди соціологічного опитування: анкетування й інтерв'ювання. При анкетуванні опитуваний сам заповнює анкету у присутності анкетера чи без нього. За формою проведення воно може бути індивідуальним чи груповим, очним чи заочним, адресним чи анонімним. Заочне анкетування: поштове опитування, опитування через газету або журнал.

Інтерв'ювання припускає особисте спілкування з опитуваним, при якому інтерв'юер сам ставить питання і фіксує відповіді. За формою проведення вони може бути прямим, безпосереднім, «віч-на-віч» і опосередкованим, наприклад, по телефону. Метод інтерв'ю визначається як однобічний процес міжособистісної комунікації, керований інтерв'юером. Ведучим є інтерв'юер, він ставить запитання і спрямовує бесіду, порівнює відповіді одних людей з іншими. Часто інтерв'ю проводиться у вигляді бесіди двох людей, коли співрозмовники перебувають у рівному становищі, виступають як співрозмовники.

Всі методи соціології можна поділити на «якісні» та «кількісні». В руслі соціології соціоцентристської орієнтації проводяться традиційні «кількісні» дослідження, орієнтовані на вивчення масових, соціально-статистичних явищ і процесів. В них все індивідуальне відсівається як випадкове. Такі дослідження надійні в стабільних суспільствах, де соціальні тенденції стійкі і довготривалі. Не випадково розквіт «кількісної» соціології припадає саме на такі періоди.

В переломні, нестабільні періоди суспільного розвитку потрібні більш гнучкі підходи, які здатні уловити нові соціальні тенденції, що формуються, що тільки виникають. В таких ситуаціях більш ефективним виявляється «якісне» дослідження, яке орієнтовано саме на індивіда, його суб'єктивне сприйняття мінливої реальності і вироблення нової життєвої стратегії. Головна відмінність загальної стратегії якісного дослідження полягає у відкритому, пошуковому, неструктурованому підході до проблемної ситуації; в багатовимірному дослідженні об'єкта на основі відсутності попередньої схеми, що багато що

залишає «за дужками» дослідження, особливо нові аспекти досліджуваної проблеми.

Сучасна соціологія все більше використовує «якісні» методи і види дослідження. Наприклад, дослідження окремих спільнот, важкодоступних для аналізу іншими методами, таких як злочинні угруповання, релігійні секти; різні етнографічні дослідження унікальних культурних груп, таких як козацтво, селянство і т.п.; історичні дослідження – сім'ї, історії життя людини тощо. Проте в крупних соціологічних дослідженнях методи «кількісної» і «якісної» соціології звичайно використовуються спільно в різних комбінаціях або паралельно.

Контрольні питання

1. Що таке соціологічне дослідження? Назвіть особливості соціологічних методів збору даних.
2. Назвіть основні методи соціологічних досліджень.
3. Чому в сучасній соціологічній науці більш популярними є використання якісних методів збору соціологічної інформації.

ТЕМА 3. СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ЇЇ РОЗВИТКУ

План

- 1. Протосоціологічний період у формуванні соціологічних поглядів.**
- 2. Класичний період в соціології.**
- 3. Сучасна західна соціологія.**

1. Протосоціологічний період у формуванні соціологічних поглядів

Протягом всієї цивілізації люди цікавилися розвитком суспільства, зокрема такими питаннями – що таке людина, в чому полягає сенс життя, як раціонально організувати сумісне життя і працю. Вже у міфах та епосі

відображалася картина людського буття, але це відображення носило поза науковий характер.

З появою філософії уявлення про суспільство набувають наукового характеру. Але спеціальної науки про суспільство не було. Тому вчені у розвитку соціології виділяють передісторію (протосоціологічний період) – це період, коли самостійної соціологічної науки не було та безпосередньо період, пов'язаний із виникненням та подальшим розвитком соціології як самостійної науки.

В рамках протосоціологічного періоду можна виокремити наступні етапи: античний період; період середньовіччя; епоха Відродження; епоха Просвітництва.

Античний період охоплює період до нашої ери. Характерні риси цього періоду відбиті в політико-соціальних навчаннях древніх Єгипту, Індії, Китаю, Рима, Греції. Політична й соціальна думка розвивалася на основі релігійно-міфологічної свідомості. Розповсюдженими тоді були міфи про природу, про виникнення Землі, сонця. Зі зменшенням залежності людини від природи, починається поступовий перехід від міфологічного сприйняття дійсності, до інших форм сприйняття світу, центральне місце, серед яких займає епос (думи, повісті, пісні). Поступовий розвиток суспільства, соціальний й історичний прогрес, породжує нові форми суспільної думки, нову форму пізнання дійсності – філософію (Аристотель, Платон, Цицерон, Конфуцій).

Основним джерелом знань про природу, людину в **період Середньовіччя** виступає релігія, що витісняє розвиток науки. Одним з мислителів того часу, був релігійний діяч Фома Аквінський (1225-1274). Він вибудовує ідеальну, на його погляд, систему порядку: Народ – власник (хазяїн) – закон людський – закон природний – закон божественний – закон вічний.

Епоха Відродження стала своєрідним синтезом культури, філософських і політичних вчень античності й середньовіччя. Ідеї гуманізму (повага до людини, визнання його прав, необхідність у гармонійному розвитку) були домінуючими в той час. Пожвавлення інтересу до філософських поглядів античності, зокрема до поглядів Аристотеля, Платона та ін., мало не стільки

пізнавальний характер, скільки виражало прагнення, розвиваючи їх, застосувати до нових історичних реалій.

Представники: англійський філософ, юрист Томас Мор (1478-1535) у своїй роботі «Утопія» ідеальне суспільство бачить в обов'язковій роботі для всіх; найвища цінність такого суспільства – людина; у такому суспільстві відсутня нерівність. Причиною всіляких пороків вважає приватну власність й девіантну поведінку людей.

Італійський філософ Томазо Кампанелла (1568-1639) представляв ідеальну державу, суспільство як «Місто сонця». Як і Платон, вважав за необхідне регулювати народжуваність, а також приділяти увагу вихованню дітей.

Англійський філософ Френсис Бекон (1561-1626) джерелом права й справедливості вважав не Бога, а природний закон. Люди повинні поєднуватися за принципом справедливості – не робити іншому того, чого не бажаєш собі.

Інші представники: Ніколо Макіавеллі, Томас Гоббс, Дж. Локк (теорія суспільного договору) та ін.

Епоха Просвітництва ознаменувалася появою величезної кількості теорій про розвиток і функціонування суспільства. Клод Адріан Гельвецій, Дени Дідро, Жан Жак Руссо починають аналізувати структуру суспільства, визначати джерела появи нерівності, роль релігії в соціальних процесах та ін.

Отже, вчені виокремлюють три групи факторів (передумов), які сприяли процесу виникнення сучасної соціології:

1. *Соціально-економічні фактори*, в число яких входять такі, як індустріальна революція, ринок вільної праці, урбанізація, розвиток торгівлі й багато чого іншого.

2. *Соціально-політичні фактори*, серед яких – новий соціальний порядок, панування буржуазних верств, влада капіталу, державна бюрократія, демократизм та інше.

3. *Інтелектуальні фактори*, такі як філософські ідеї Відродження, Просвітництва з їхніми духовними орієнтирами – гуманізмом, з домінантами прогресу, свободи особистості, наукового знання й багато чого іншого.

2.Класичний період в соціології

Початок класичного періоду характеризується безпосередньо появою на початку 19 століття нової науки - соціології. Засновником соціології вважають французького вченого, філософа, соціолога *Огюста Конта* (1798 – 1857). Соціологія розглядалася їм як наука, близька до природознавства. О. Конт не тільки вводить новий термін, але і розробляє систему соціологічного знання, визначає предмет, структуру, способи пізнання і можливості нової науки. Він вважав, що саме соціологія здатна подолати стан анархії і хаосу, в якому знаходяться цивілізовані країни, але це повинна бути позитивна наука, заснована на достовірних дослідницьких даних.

Основна наукова праця О. Конта «Курс позитивної філософії» була опублікована в 1830-1842 р.р. Створюючи свою позитивістську концепцію, О. Конт спочатку позначає суспільну науку як «соціальна фізика», а вже пізніше «соціологія».

О. Конт ділить соціологію на 2 частині: соціальну статику, що розглядає суспільство як єдине ціле, вивчає умови його функціонування; і соціальну динаміку, що вивчає процеси суспільних змін, закони розвитку соціальних систем.

В розумінні закономірностей розвитку природи й суспільства Конт виокремлює наступні стадії («закон трьох стадій»):

- 1) Теологічна, де домінує релігійно-міфологічна свідомість;
- 2) Метафізична – наукові дослідження мають абстрактний характер через слабкий розвиток науки;
- 3) Позитивна, де на зміну двом першим приходять позитивні знання, наукові дослідження у вивченні законів природи й життя людей.

Огюст Конт вперше обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства і можливість пізнання законів його розвитку. Він визначив соціологію як особливу науку про суспільство, об'єктивність і універсальність якої забезпечують емпіричні дослідження. Кажучи про значення соціологічної системи Конта, необхідно відзначити, що його принципи і орієнтири були закладені в основу численних напрямів і шкіл західної соціології XIX століття.

«Позитивна» соціологія знайшла свій подальший розвиток у працях англійського вченого *Герберта Спенсера* (1829 – 1903). Він є одним із засновників органічного (біологічного) напрямку в соціології. Спенсер порівнював суспільство з біологічним організмом, кожний «орган» (соціальний інститут) якого виконує певну функцію і тим самим сприяє функціонуванню всього суспільства. Проте, таке порівняння, за Спенсером, не означає повного ототожнення живого і соціального організмів. Розвиваючи ідеї «органічної» соціології, Спенсер вважав, що в біологічному організмі «частини» (окремі органи) існують заради «цілого», а в соціальному організмі – «ціле» (суспільство) існує для блага своїх «частин» (окремих членів суспільства).

Структура суспільства (соціального організму) в ході свого еволюційного розвитку ускладнюється: зростає чисельність населення, з'являються нові види діяльності, виникають нові соціальні інститути, окрема особистість стає більш самостійною, незалежною від суспільства. Як прибічник теорії соціального дарвінізму, Спенсер вважав, що економічна конкуренція в промисловому типі суспільства виконує роль природного добору, в результаті якого виживають найбільш пристосовані та обдаровані. При цьому соціальні революції він розглядав як хворобу, як явища, що руйнують єдність соціальної системи.

Принципово інших поглядів на соціально-політичний розвиток суспільства притримувався *Карл Маркс* (1818 – 1883). В основу свого вчення він заклав розроблений ним принцип історичного матеріалізму, згідно якого розвиток суспільства детерміновано існуючим способом виробництва та рівнем розвитку економічної системи. Історія, з Марксом, - об'єктивний процес зміни суспільно-економічних формацій (від нижчих до вищих) в результаті класової боротьби та соціальних революцій.

Маркс зробив значний внесок у становлення і розвиток соціологічної науки. Їм було всебічно проаналізовано соціальну структуру сучасного йому капіталістичного суспільства, виявлено роль економічних факторів у розвитку соціально-політичних відносин, дано визначення таких понять, як «клас», «соціальна верства», «класова боротьба» тощо.

Класичний етап розвитку соціології пов'язаний і з іменем *Еміля Дюркгейма* (1858 – 1917), якого вважають творцем сучасної соціологічної

науки. Згідно Дюркгейму, для того, щоб соціологія стала наукою, вона повинна вивчати соціальні факти. Під фактом він розуміє реальність, яка вивчається.

Подібно іншим фундатором соціології, Е. Дюркгейм займався аналізом змін, які відбувалися в суспільстві. Він прагнув розглянути ці зміни з точки зору розвитку розподілу праці як частини процесу індустріалізації. Дюркгейм вважав, що розподіл праці значно підвищує роль релігії як основи соціального зв'язку. В міру посилення розподілу праці люди стають все більш залежними один від одного, оскільки їхні потреби задовольняються в результаті роботи інших людей. Дюркгейм відзначав, що процеси в сучасному світі стали настільки швидкоплинними та інтенсивними, що не всі люди здатні включитися до них. Традиційний порядок і моральні норми, що підтримуються релігією, розвиваються в результаті швидких соціальних змін. В суспільстві з'являються все більше людей, які живуть без цілі і змісту, які відчувають свою незатребуваність. З цим процесом Еміль Дюркгейм зв'язує поняття «аномія», яке трактує як відчуття незадоволеності людини своїм життям, усвідомлення безцільності свого існування, що провокується певними соціальними умовами.

Велику увагу Дюркгейм надавав проблемам самогубства. Він розглядає самогубство як дію людини, викликану незадоволеністю життя (нещастям), як соціальний факт, який породжується соціальним середовищем. Самогубство тлумачиться як своєрідна аномія.

За Дюркгеймом, соціологія займає центральне місце серед суспільних наук. Тому її завдання полягає не тільки в тому, щоб вивчати соціальні факти, але і бути теоретико-методологічною основою для дослідження різних областей соціального життя.

Соціологічну систему **Макса Вебера** (1864 – 1920) історики відносять до перших систем так званої гуманістичної соціології. Вебер розробив власну соціологічну теорію «розуміючу соціологію». На думку Вебера, соціологія повинна бути надкласовою, об'єктивною, корисною для всіх, служити однаково всім.

Наукові інтереси Вебера розповсюджені далеко за межами соціології. Він написав роботи з економіки, права, філософії, новітньої історії та соціології. Значний внесок зробив в соціологію релігії (порівнюючи релігійні системи Індії

і Китаю з релігійними системами Заходу, він дійшов висновку про те, що певні аспекти християнської віри суттєво вплинули на розвиток капіталізму). Свої погляди він висловив у відомій праці «Протестантська етика і дух капіталізму». Одним із важливих досліджень Макса Вебера є робота по вивченню бюрократії, що описується як великомасштабна організація, в якій існує розподіл службовців на ранги. Відомий він і як засновник соціології політики. Ним був запропонований власний понятійний апарат. Він ввів до наукового обігу поняття соціальної дії, соціальних відносин, соціальної поведінки, легітимного порядку, вважаючи, що ці поняття складають «корпус» основних соціологічних категорій.

Веберевські ідеї використовуються в сучасних концепціях соціології культури, науки, політики, права, управління, економічної і політичної соціології, теорії соціальної стратифікації, соціальних інститутів, конфліктів і змін.

3. Основні напрямки сучасної Західної соціології

Серед напрямків Західної сучасної соціології можна відзначити наступні: структурний функціоналізм; теорія соціального обміну; символічний інтеракціонізм; психоаналітичні теорії; теорії конфлікту та ін. Всі перераховані вище теорії являють собою своєрідні моделі *розвитку й функціонування суспільства*. Розглянемо кожну з них більш детально.

Структурний функціоналізм. Засновниками структурного функціоналізму є Толкотт Парсонс і Роберт Мертон. Головним завданням соціології є вивчення механізмів і структур, які забезпечують стабільність соціальної системи. Стабільність соціальної системи в суспільстві підтримується завдяки ієрархічно впорядкованій структурі й функціям якими наділені кожний з елементів структури.

Таким чином, соціальна система повинна забезпечити:

- раціональну організацію й розподіл матеріальних і культурних ресурсів, для досягнення своїх цілей;
- позначення основних цілей і підтримку процесу їхнього досягнення;
- забезпечити процес соціалізації індивідів;
- система повинна мати певну організацію, що буде стежити за порядком.

Як бачимо, велика увага приділялася проблемі соціального порядку. Однак Р. Мертон доповнив теорію, звернувши увагу на те, що суспільство як «живий організм» не може функціонувати ідеально. Тому він звернув увагу на «дисфункції» - те, що заважає соціальному порядку.

Теорія соціального обміну. Засновник – Джордж Хоманс. Представники цієї концепції розглядають обмін різними видами діяльності як основу суспільних відносин. Відповідно до цієї теорії люди взаємодіють між собою на основі аналізу власного досвіду. Дж. Хоманс вважає, що взаємодія людей можна зрозуміти на основі принципу заохочення й покарання.

Символічний інтераціоналізм. Засновник Джордж Герберт Мид. Головною особливістю концепції є аналіз соціальних взаємодій на основі символічного змісту. У рамках даної теорії важливим є значення символів, як необхідного способу для соціальних взаємодій. Головним символічним способом взаємодії є мова, жести, міміка.

Психоаналітичні теорії. Найяскравішою фігурою в розвитку психоаналітичних теорій є Зигмунд Фрейд. Теорія міжособистісного спілкування Фрейда заснована на тому, що в процесі взаємодії людей, відображається їхній дитячий досвід. Будучи дорослими, люди використовують у різних життєвих ситуаціях поняття, засвоєні в дитячому віці.

Теорії конфлікту. Основні ідеї конфліктного підходу були сформульовані Карлом Марксом. Класова боротьба, відповідно до Маркса – це істотна чинність, що є основою соціального розвитку.

На Заході засновником даного напрямку вважають Р. Дарендорфа. Представники конфліктного напрямку розглядають конфлікт як рушійну й позитивну силу в розвитку суспільства.

Контрольні питання

1. Як ви розумієте поняття «протосоціологія»?
2. Назвіть представників класичного періоду розвитку соціологічного знання.
3. Які теорії та напрямки західної соціології можна віднести до макросоціологічного підходу, а які до мікросоціологічного підходу.

ТЕМА 4. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

План

1. **Сутність суспільства, його характеристика. Концепції виникнення суспільства.**
2. **Основні компоненти суспільства як соціальної системи.**
3. **Типологізація суспільств.**
4. **Характерні особливості сучасного суспільства.**

1. Сутність суспільства, його характеристика. Концепції виникнення суспільства

Суспільство вважається однією з найважливіших категорій соціологічної науки. *Суспільство* – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності й соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів. Цей термін вживається і на позначення конкретного виду суспільства з його історичними, економічними, культурними особливостями (наприклад, українське суспільство). До характерних рис суспільства належать:

- спільність території проживання людей;
- цілісність і стабільність (одне ціле);
- здатність підтримувати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури;
- автономність і самодостатність, саморегулювання й саморозвиток.

Поняття «суспільство» треба відрізнити від понять «країна» та «держава».

Отже, країна – поняття, яке є переважно географічною характеристикою частини нашої планети; це відокремлена територія незалежного проживання даного суспільства зі своїми кордонами і суспільним устроєм. Держава – це політична організація даного суспільства (країни) з певним режимом влади і органами управління.

Є безліч поглядів, концепцій на причини й процес виникнення суспільства. Найбільш узагальненими є три теорії, які пояснюють виникнення суспільства. До них відносять:

- 1) *Природна* (праця створила людини, перетворивши череду на культурне формування виробників);
- 2) *Божественна* (Бог створив людини, дав йому матеріальний і духовний світ);
- 3) *Космічна* (людство виникло завдяки інопланетянам).

Однак, ці теорії дуже абстрактно, по філософськи пояснюють виникнення суспільства. А тому, наука соціологія, розробила власні соціологічні теорії, серед яких наступні:

Інструментальна концепція. Відповідно до цієї концепції, головним фактором формування суспільства стала догадливість і кмітливість людини. За допомогою цих якостей людина знайшла спеціальні пристосування для задоволення власних потреб (видобуток їжі, тепла). Використовуючи ці пристосування людина навчилася працювати, що у свою чергу привело до розподілу праці й виникненню економічних відмінностей між людьми.

Сексуальна концепція. Прихильники цієї концепції вважають, що головним фактором формування суспільства викликано характером розмноження людини. Необхідність контролювання народжуваності привела до виникнення родин, плануванню господарського життя, норм, правил поведінки, які регулювали відносини між людьми. У такий спосіб дана концепція пояснює виникнення суспільства не тільки природним шляхом, але і як культурний фактор.

Кратична концепція (гречок. «кратос» влада). Відповідно до цієї концепції сила і розум розподілені нерівномірно. У такий спосіб деякі люди займають більше вигідні позиції в суспільстві, що викликає нерівність. Норми відносини, що забезпечують, нерівності, уважають основним для соціальної організації. Еліта використає соціальну владу як спосіб впливу на маси й присвоєння ресурсів, забезпечуючи свій подальший розвиток.

Гендерна концепція. Заснована на аналізі розподілу соціальних ролей між чоловіками й жінками. Так, роль жінки – продовження роду, виховання дітей. Роль чоловіка – забезпечити можливість виконання цього процесу (забезпечити їжею, захистити – добувач).

Семантична концепція. У центрі пояснень формування суспільства є затвердження про природну слабкість людини. Тому для того, щоб вижити, люди, об'єднавшись разом ходили на полювання, створили символи для спілкування тощо. Внаслідок цих процесів виникає система впорядкованих колективних взаємодій, формується суспільство.

2. Основні компоненти суспільства як соціальної системи

Суспільство в соціології розглядається як особливий вид соціальної системи. **Соціальна система** – цілісне утворення основним елементом якого є люди, їхні зв'язки, взаємодії й відносини, соціальні інститути й організації, соціальні групи й спільності, норми й цінності. Виходячи з цього, можна виокремити основні компоненти соціальної системи:

Людський компонент. Початковою клітинкою суспільства є живі люди. Враховуючи, що специфіка соціальної системи складається на базі спільності людей, то її ядром виступає сама людина, яка діє в системі соціальних зв'язків, виступаючи членом певної групи, верстви.

Соціальний процес – соціальні, політичні і духовні процеси, що мають прогресивну або регресивну спрямованість, які впливають на стан системи і підсистем.

Предмети, залучені в орбіту господарського і суспільного життя; предмети «другої природи» (будівлі, техніка, засоби зв'язку і управління).

Духовний компонент – ідей, теорії, культурні і етнічні цінності, ритуали, традиції.

Соціальний зв'язок – це набір фактів, що обумовлюють спільну діяльність людей в конкретних спільнотах за конкретного часу для досягнення тих або інших цілей.

Соціальна взаємодія – це процес, в якому люди діють і випробовують взаємодію одного на іншого. Взаємодія призводить до становлення нових соціальних відносин.

Соціальні відносини – це відносно стійкі і самостійні зв'язки між індивідами і соціальними групами.

Важливою рисою соціальної системи є інтеграція, що являє собою процес і механізм об'єднання частин. Отже, соціальна система – це впорядкованість індивідуумів, груп, речей, процесів, що взаємодіють в певному відношенні і утворюють інтегративні якості, не притаманні її компонентам окремо.

3. Типологізація суспільств

Типологізація суспільств – це класифікація суспільства на основні визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

Залежно від критеріїв соціологи по-різному визначають типи суспільств. Наприклад, беручи за основну ознаку писемність, їх поділяли на писемні та дописемні. Німецький соціолог Фердинанд Тьонніс (1855— 1936) з огляду на наявність і стан промислового виробництва, класифікував їх на традиційне (допромислове) та промислове.

Американські соціологи Г. Ленські та Дж. Ленські, розрізняючи суспільства за головним способом здобуття засобів до існування, виокремлюють:

1. *Суспільство мисливців і збирачів.* Структура його надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім править вождь.

2. *Садівничі суспільства.* Воно теж ще не знає, що таке додатковий продукт, основою його соціальної структури є родинні зв'язки. Але їх система помітно розвинутіша.

3. *Аграрне суспільство.* На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

4. *Промислові суспільства.* Виникають наприкінці XVIII ст. з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значного додаткового продукту, розвитку системи державного управління.

Застосування цього критерію іншими соціологами передбачає, крім перших трьох, індустріальне та постіндустріальне суспільства.

Беручи за основу ціннісні критерії, соціолог Д. Рісман виділяє такі типи суспільства:

1. *Традиційне суспільство.* У ньому індивіди керуються традиційними цінностями. Ця особливість властива насамперед аграрному суспільству, в якому професія переходить від батька до сина. Людина, будучи обмеженою у виборі, змушена діяти згідно з традиціями. Саме такі особливості характеризують доіндустріальне суспільство.

2. Суспільство, кероване зсередини. У такому суспільстві поведінку індивідів визначають особисті цінності, що активізує індивідуальність, посилює вибір, самостійність рішень, власну точку зору. В ньому відсутні чіткі моральні норми, людина повинна шукати опору в собі. Це *індустріальне суспільство*.

3. Суспільство, кероване ззовні. Індивід у такому суспільстві спрямовує та оцінює свою діяльність, орієнтуючись на оцінки колег, друзів, сусідів, громадську думку. Воно сприяє розвитку тертіальних (лат. *tertius* — третій) промислів — маркетингу, послуг. З'являються нові професії, групи робітників, формуються нові громадські організації. Для досягнення успіху індивід повинен враховувати зовнішні обставини, пристосовуватися до них. Це *постіндустріальне суспільство*.

Розвиненість управління і ступінь соціального розшарування розмежовують суспільства на просте і складне.

1. *Просте суспільство.* У такому суспільстві не існує бідних і багатих, керівників і підлеглих. Основні його характеристики: соціальна, економічна, політична рівність, низький рівень розподілу праці та розвитку техніки, невеликі територіальні розміри, незначна чисельність, пріоритет кровних зв'язків.

2. *Складне суспільство.* Сформувалося з виникненням та нагромадженням додаткового продукту, розвитком позааграрних виробництв, зосередженням людей у містах, розвитком торгівлі, передусім зовнішньої. Класове розшарування в ньому зумовило перехід від звичаєвого права до юридичних законів. З виникненням писемності стали окреслюватися контури елітарної культури. Еволюція такого суспільства, утвердження держави уможливили реалізацію масштабних суспільних проектів (розвиток засобів комунікації тощо).

4. Характерні особливості сучасного суспільства

Для характеристики сучасного суспільства американський соціолог Деніел Белл (1919р.) запропонував термін «постіндустріальне суспільство».

Постіндустріальне суспільство – стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну індустріальному суспільству.

Характерними рисами сучасного суспільства є:

- виробництво аграрних, промислових товарів;
- максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація;
- велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості;
- рольовий характер взаємодії людей обумовлюється статусом і соціальними функціями;
- формальна система регулювання відносин (на основі законів, положень, договорів);
- складна система соціального управління;
- секуляризація релігій;
- самостійність різних соціальних інститутів.

У зв'язку з тим, що технічною базою сучасного суспільства є інформація, те його ще називають *інформаційним суспільством* (японський учений І. Масуда), у якому інтелектуальні технології, інформація, обробка знань набирають усе більше значиме місце.

Інформаційне суспільство характеризується, у першу чергу, розвитком виробництва інформаційних, а не матеріальних цінностей. Рушійною силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Головними особливостями сучасного суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація й перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура – інформаційні мережі, бази даних, банки, масове виробництво інформації. Принципом управління виступає згода, а ідеологією - гуманізм.

Слід зазначити, що в інформаційному суспільстві, особливу цінність мають не технології за допомогою яких можна одержати й зберігати інформацію, знання, а самі знання, інформація, як особливий вид капіталу.

Однак виникнення новітніх технологій, разом з позитивними рисами, має й негативні наслідки, позначені в соціології під назвою *«дуалістичне суспільство»*. Одні його сфери процвітають, інші перебувають у занепаді. З однієї сторони це прогрес і благополуччя, а з іншого боку - скорочення робочих місць, забруднення навколишнього середовища, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами й соціальними проблемами. Також нові технології створюють ризик у вигляді ядерної енергії, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди виробництва й т.д.

Перехід від одного типу суспільства до іншого одержав назву *модернізація* (фр. – відновлення) – система науково-методичних способів дослідження особливостей і напрямків соціальних змін, механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Контрольні питання

1. Поясніть, в чому відмінності між поняттями «суспільство», «країна», «держава»?
2. Чому суспільство в соціології розглядається як соціальна система?
3. Які елементи суспільства як соціальної системи ви можете назвати.
4. Які типи суспільств вам відомі? Дайте характеристику сучасному суспільству.

ТЕМА 5. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

План

- 1. Сутність соціальної структури суспільства.**
- 2. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність.**
- 3. Соціальні інститути та організації.**

1. Сутність соціальної структури суспільства

Суспільство є складною соціальною системою, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різні елементи, компоненти, підрозділи. У свою чергу вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної

структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням.

Соціальна структура суспільства – ієрархічно впорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками й відносинами.

Поняття «соціальна структура» охоплює системно-організаційний і стратифікаційний аспекти. Відповідно до системно-організаційного, головний зміст соціальної структури становлять *соціальні інститути*, у першу чергу, економіка, наука, освіта, родина. Ці інститути регулюють і контролюють поведінку людей, а також означають стійкі, рольові позиції (статуси) у різних типах соціальних організацій. Соціальний статус є первинним елементом у соціальній структурі суспільства, що розкриває місце особистості в соціальній структурі суспільства. Він припускає поділ на професію, вік, освіту, матеріальне становище й т.д. Наприклад, структура родини така: дружина, чоловік, діти; освіта – учитель, учень; економіка – підприємець, робітник. Соціальні позиції (статуси) та зв'язки між ними визначають характер соціальних відносин. Цей розподіл позначає стратифікаційний аспект.

На основі близькості соціальних статусів, що встановлюють потенційну можливість участі індивідів у відповідних видах діяльності, формуються складніші структурні елементи суспільства – соціальні групи.

Соціальна група – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак. Це поняття є родовим щодо понять «клас», «соціальна верства», «колектив», «нація», «етнічна, територіальна, релігійна та інші спільноти», оскільки фіксує соціальні відмінності між окремими сукупностями людей у процесі розподілу праці та їх результатів. Ці відмінності мають у своїй основі відношення до засобів виробництва, влади, специфіки праці, фаху, освіти, рівня й структури доходів, статі, віку, національної належності, місця проживання, стилю життя тощо.

У соціальній структурі суспільства взаємодіють різні по чисельності соціальні групи. *Мала група* – невелика соціальна група учасники якої об'єднані загальною діяльністю й перебувають у безпосередньому особистісному спілкуванні. Наприклад, родина, шкільний клас, група друзів, релігійна секта й

т.д. *Велика група* – велика по чисельності соціальна група людей, об'єднана для спільної діяльності, взаємодії між ними формальні. Наприклад, демографічні групи, національні спільності, соціальні класи.

Соціальна структура суспільства завжди передбачає групування його елементів. Критерієм їх диференціації чи інтеграції є їх позиція щодо певних суспільних ресурсів (влада, власність), виконуваних у суспільстві функцій (соціальна роль), соціальний статус (ієрархічне місце в суспільстві), єдність культурних норм і цінностей (культурна ідентичність) та ін. Факторів, що визначають структурну організацію суспільства, багато, і їх необхідно брати до уваги. Залежно від критерію виділяють сімейно-побутову, релігійну, соціально-політичну, освітню та інші підструктури суспільства.

Отже, компоненти соціальної структури суспільства можуть бути різними: індивіди, ролі, статуси, групи, організації, етноси, інститути. Досліджуючи соціальну структуру суспільства соціологи виділяють такі її підструктури:

- соціально-територіальна підструктура охоплює територіальні спільноти (міське, сільське населення, поселенські групи). Формується на підставі нерівномірності розміщення виробництва й розселення людей;
- соціально-класова підструктура включає соціальні класи, верстви, групи, касти, стани. Відображає картину соціальної нерівності;
- соціально-професійна підструктура – сукупність існуючих у суспільстві професійних груп і відносин між ними. Обумовлена професійним розподілом праці та спеціалізацією;
- соціально-етнічна підструктура включає історичні спільноти людей – рід, плем'я, народність, нація, етнос. Виникає як результат об'єднання людей територією, економікою, культурою, звичаями, традиціями, психічними особливостями;
- соціально-демографічна підструктура зумовлена статтю, віком (чоловіки, жінки, діти, молодь, особи працездатного віку, пенсіонери).

2. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність

Соціальна стратифікація – поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи й верстви (страти), (касти), які відрізняються між собою престижем, освітою, владою й т.д.

Англійський соціолог Е. Гідденс розрізняє чотири основні історичні типи стратифікованого суспільства: рабство, касти, стани і класи.

1. *Рабство*. Воно було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими. Щоправда, і рабство було неоднорідним залежно від періоду чи культури: в одному випадку раб перебував поза законом (класична форма рабства), в іншому – йому відводилася роль слуги чи солдата.

2. *Касты*. У різних регіонах поділ на касти має різні форми. Особливо характерний він для Індії. Як правило, межі між кастами дуже різкі, що практично виключає будь-яку соціальну мобільність. Каста пов'язана з індуїзмом і з ученням про «переселення душі». Сподівання на те, що в «наступному» житті його каста підвищиться, спонукає індивіда суворо дотримуватися певних суспільних норм.

3. *Стани*. Властиві вони європейському феодалізму. До найвищого стану належали аристократи і вельможі. До нижчого - духівництво, наділене значними привілеями. До третього стану - вільні селяни, чиновники недворянського походження, купці й ремісники. Межі між станами не були такими різкими, як за кастової системи, а соціальне переміщення було можливим, хоча й складним.

4. *Класи*. Якщо за попередніх типів стратифікації достатньо було одного параметра, класове структурування передбачає застосування сукупності критеріїв. Класи не детерміновані віросповіданням або законом; належність до класу не є спадковою. Це – відкритий тип стратифікації, ніж інші, а класові межі не настільки суворі. Тому соціальне переміщення за класовою ознакою — звичайне явище, оскільки належність до класу пов'язана з професією, матеріальним рівнем, майновим цензом індивіда, його прилученням-неприлученням до ключових контролюючих позицій у суспільстві тощо. Клас – угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають їхні життєві шанси, соціальні претензії та соціальні

можливості спільно діяти. Класи поділяються на вищий клас, середній клас, нижчий клас.

Вищий клас – велика соціальна група, яка об'єднує людей з принципово спільним соціально-економічним і політичним статусом, елемент соціально-стратифікаційної системи. *Середній клас* – велика соціальна група, яка займає проміжне місце між соціальними «верхами» та «низами». В сучасних суспільствах це, як правило, люди з професійно-кваліфікаційними характеристиками, які дозволяють їм достатньо повно забезпечувати свої основні потреби, а отже, комфортно почуватися у соціальному середовищі, ефективно захищати власні інтереси. Нижчий клас – група, розташована в основі стратифікаційної піраміди. Її представники володіють найнижчим потенціалом, не завжди здатні задовольнити свої основні соціальні потреби, в силу різних обставин недостатньо пристосовані до життя в суспільстві.

Отже, стратифікаційна система поділяється на закритій та відкритий типи. *Закриті стратифікаційні системи* (рабство, кастовий, становий лад) орієнтуються на приписані статуси особистості (походження) і передбачають потужні бар'єри між стратами, які жорстко дистанціюють їх, мінімалізують соціальні переміщення між ними. *Відкриті соціальні системи* – (класові) базуються на набутих статусах особистості – освіта, рівень доходів, допуск до прийняття владних рішень і передбачають можливість достатньо високої соціальної мобільності.

Як історичний феномен, соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить у першу чергу від соціальної мобільності елементів соціальної структури.

Соціальна мобільність – міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень. Соціальна мобільність може бути індивідуальна і групова, вертикальна і горизонтальна.

Індивідуальна мобільність – це зміна положення індивіда в системі соціальної стратифікації. *Групова мобільність* – це зміна положення соціальної групи в системі соціальної стратифікації.

Зміна соціального положення індивіда або соціальної групи в рамках одного соціального прошарку, що не призводить до підвищення або зниження

соціального статусу, називається *горизонтальною мобільністю*. *Вертикальна мобільність* – це зміна положення індивіда або соціальної групи, що супроводжується підвищенням або зниженням його соціального статусу.

3. Соціальні інститути та організації

Для суспільства як складної організованої системи важливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, які відбувалися б за певними правилами, були обов'язковими для соціальних спільнот, соціальних організацій, соціальних груп. Цій меті мають служити такі елементи суспільства, як соціальні інститути, що дають змогу створити міцну і стійку систему відносин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувані соціальний порядок, необхідний для задоволення об'єктивних потреб щодо безпеки, збереження умов матеріального життя, соціальних благ, цінностей культури тощо.

Соціальні інститути (від латинського – установлення, установа) – це історично сформовані стійкі форми організації спільної діяльності людей, покликані забезпечити надійність, регулярність задоволення потреб особистості, соціальних груп, суспільства в цілому.

Соціальні інститути визначають життєздатність будь-якого суспільства. Термін «соціальний інститут» вживають у самих різних значеннях. Говорять про інститут родини, церкви, освіти та ін. Вживаючи термін «соціальний інститут» найчастіше мають на увазі всякого роду впорядкування, формалізацію суспільних зв'язків і відносин, які проявляються такими рисами як:

- постійна й міцна взаємодія між учасниками зв'язків і відносин;
- чіткий розподіл функцій, прав й обов'язків, які забезпечують взаємодія кожного з учасників зв'язку;
- контроль за цим взаимодействием суб'єктів;
- наявність спеціальних підготовлених кадрів, що забезпечують функціонування соціальних інститутів.

Соціальні інститути, забезпечуючи відносну стійкість соціальних відносин, є подвійним соціальним утворенням: за формою – це організаційний

механізм (сукупність організацій, спеціалістів, матеріальних та інформаційних засобів), за змістом – це функціональний механізм (сукупність соціальних норм у конкретній сфері соціальних відносин).

Процес виникнення й становлення соціальних інститутів одержав назву – *інституціоналізація*. Відомий дослідник Г. Ленскі, визначив ключові соціальні потреби, які породжують процес інституціоналізації:

- потреба в комунікації (мова, утворення, зв'язок, транспорт);
- потреба у виробництві продуктів і послуг (економіка);
- потреба в охороні громадян, захисту їхнього життя й благополуччя (правоохоронні органи, суди);
- потреба в підтримці системи нерівності (розміщення соціальних груп відповідно до позицій, статусам);
- потреба в соціальному контролі й поведженні членів суспільства (релігія, мораль, право).

Коли йдеться про соціальні інститути, мається на увазі загалом і в цілому певна організація соціальної діяльності і соціальних відносин, що включає як стандарти, норми поведінки, так і відповідні організації, установи, які регулюють ці норми. Наприклад, якщо ми говоримо про право як соціальний інститут, то маємо на увазі як систему правових норм, що визначають правову поведінку громадян, так і систему правових установ (суд, міліція), які регулюють правові норми і правові відносини.

Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв. Розповсюдженою є наступна класифікація:

- *економічні* (гроші, банки, господарські об'єднання різного типу) – забезпечують право й розподіл суспільного багатства, регулює грошових обіг;
- *політичний* (державна, Верховна Рада) пов'язані із установленням, підтримкою певної форми політичної влади;
- *правовий* (суд, прокуратура) регулюють правові відносини, пов'язані із правовими установами;
- *культурні, виховні* (наука, освіта, релігія, усілякі творчі установи) сприяють установленню культурних норм, соціальних цінностей, соціалізації індивідів;

- *соціальні* – добровільні об'єднання, регулюють повсякденну соціальну поведінку людей, міжособистісні відносини.

За критеріями поведіння людей виокремлюють формальні й неформальні соціальні інститути.

- *формальні* – засновані на чітких принципах, правових актах, законах, наказах, інструкціях і т.д. Виконують управлінські й контролюючі функції на підставі санкцій. Санкція (лат. - непорушна постанова) – стимулювання бажаного поведіння й зупинка небажаного поведіння. До таких інститутів належать армія, школа, держава й т.д.

- *неформальні* – вони не мають чіткої нормативної бази, тобто взаємодія в рамках цих інститутів не закріплені формально. Соціальний контроль здійснюється за допомогою неформальних санкцій, моральних норм, звичаїв, традицій і т.д.

Соціальні інститути виконують в суспільстві певні функції:

- *регулятивна функція* – укладається в регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дій індивідів у рамках соціальних відносин;

- *функція безпереривчастості суспільних відносин* – з її допомогою соціальний інститут трансформує досвід, цінності, норми, культуру з покоління в покоління;

- *інтегративна функція* – укладається в згуртованості дій, відносин індивідів, що в цілому забезпечує стабільність суспільства. Індивід задіяний відразу в декількох соціальних інститутах (сім'я, освіта, політика, економіка тощо);

- *комунікативна функція* – напрямок і забезпечення зв'язку, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації, їхньої загальної життєдіяльності.

Соціальні інститути варто відрізнити від **соціальних організацій**. Організацію можна розглядати як спільність людей, які об'єдналися в процесі роботи, розподіливши й закріпивши за кожним членом певні функції для найбільш ефективної діяльності всієї організації в цілому.

Основними елементами організації є: структура, відповідно до статусів та ролей членів організації; персонал, який забезпечує її діяльність,

досягнення поставлених перед організацією цілей; технологія, за якою діє організація. Організації можуть бути формальними, дія яких регулюється певними нормативними актами (навчальний заклад, фірма) та неформальними, які створюються, як правило, самими її членами для задоволення власних інтересів (дружнє коло). Наприклад, освіту можна розглядати як соціальний інститут, то дитячі сади, школи, училища, технікуми, вузи – це організації.

Контрольні питання

1. Визначте сутність поняття «соціальна структура суспільства».
2. Охарактеризуйте основні елементи соціальної структури суспільства.
3. Як ви розумієте поняття «соціальна стратифікація» та «соціальна мобільність».
4. Які потреби спонукають до виникнення соціальних інститутів?
5. Чим соціальний інститут відрізняється від соціальної організації?

ТЕМА 6. ОСОБИСТІСТЬ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

План

- 1. Сутність поняття «особистість» в соціології. Соціальна структура особистості.**
- 2. Соціальний статус і соціальні ролі особистості.**
- 3. Сутність процесу соціалізації особистості.**

1. Сутність поняття «особистість». Соціальна структура особистості

Особистість як соціальна якість людини є предметом соціальних наук: філософії, соціології, психології та ін. Соціологія досліджує особистість як суб'єкт соціальних відносин, виділяючи в ній соціально-типові характеристики, які розвиваються під впливом соціальних інститутів, а також шляхи та канали зворотного впливу особистості на соціальний світ. Отже, специфіка соціологічного підходу до вивчення особистості полягає в тому, що він аналізує її суто соціальні характеристики.

Для розуміння сутності поняття «особистість» у соціології прийнятий підхід, відповідно до якого особистість розглядають у співвідношенні з такими поняттями як:

- *людина* – це родове поняття, що вказує на приналежність до людського роду – вищої сходинки розвитку живої природи на нашій планеті. Тобто це поняття вказує на якісну відмінність людей від тварин;

- термін «*індивід*» вживається у значенні «конкретна людина», одиничний представник людського роду, коли необхідно підкреслити, що йдеться не про все людство загалом і не про будь-яку людину в ньому;

- термін «*особистість*» служить для характеристики соціального в людині. Якщо «людина» - це перш за все продукт природи, то «особистість» - продукт суспільства. Соціологію цікавить людина як соціальна істота, як продукт суспільних процесів і відносин.

Отже, *особистість* можна визначити як стійкий комплекс якостей, властивостей, що формуються під впливом відповідної культури суспільства й конкретних соціальних груп, до яких вона належить, у життєдіяльність яких включена.

Розкриваючи сутність поняття «особистість» доцільно розглянути її структуру. У соціології під *структурою особистості* розуміють її внутрішню соціальну, духовну складову.

Таким чином, елементами структури особистості є:

Потреби особистості – в узагальненому виді це необхідність у чомусь, що забезпечує його існування й збереження.

Одна з найцікавіших і повних класифікацій потреб була представлена американським соціологом, психологом А. Маслоу. Він виділив 5 видів потреб і розташував їх у висхідному порядку від нижчих до вищих – духовних:

- 1) Фізіологічні;
- 2) Потреби безпеки і якості життя (стабільність умов існування, упевненість у завтрашньому дні, у гарантованій зайнятості й т.д.);
- 3) Соціальні потреби (приналежність до колективу, спілкування, турбота про інших людей);

4) Потреба престижу (повага з боку інших, службовий ріст, статус, висока оцінка);

5) Потреба в самореалізації, у творчому самовираженні.

Інтереси – це усвідомлення потреби особистості (має об'єктивно-суб'єктивну природу). Таким чином, потреби й інтереси лежать в основі її ціннісного відношення до навколишнього світу.

Ціннісні орієнтації – це системно зв'язані ціннісні уявлення про світ, які регулюють вчинки й дії людини.

Нарешті, ще один елемент внутрішньої структури особистості – **мотиви**. Вони характеризують відношення особистості до інтересів, орієнтацій дають їм оцінку.

Отже, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, мотиви – невичерпний перелік елементів, що визначають спрямованість особистості. У систему внутрішньої структури входять і такі елементи як **переконання, смаки, ідеали, звички** й т.д.

2. Соціальний статус та соціальні ролі особистості

З'ясування місця і ролі особистості в соціальній системі можливе через розкриття поняття «соціальний статус». **Соціальний статус** особистості – це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання. Він охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, освіту, характер виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, наявність влади, партійну і профспілкову належність, ділові відносини, належність до демографічних або етнічних груп (національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки). Усе це називається «статусним набором».

Соціальні статуси поділяються на *приписані*, або одержані незалежно від суб'єкта, найчастіше від народження (раса, стать, вік, національність) і *досягнуті*, або надбані власними зусиллями індивіда (сімейне становище, професійно-кваліфікаційний рівень тощо).

Соціальна роль — типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища. Людина в суспільному житті, як правило, виконує кілька соціальних ролей, які утворюють, за термінологією Р. Мертона, «рольовий набір». Соціальні ролі можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акту) або мати неформальний характер (моральні норми поведінки в певному суспільстві).

3. Сутність процесу соціалізації

Відомий американський учений Нейл Смілзер визначає соціалізацію як «процес формування умінь і соціальних установок індивідів, відповідних їх соціальним ролям». Польський соціолог академік Ян Щепанський визначив соціалізацію як «впливи середовища в цілому, які залучають індивіда до участі в суспільному житті, учать його розумінню культури, поведінці в колективах, затвердженню себе і виконанню різних соціальних ролей». «Соціалізація, - пише І. З. Коң, - близька до слова «виховання». Але виховання має на увазі перш за все направлені дії, за допомогою яких індивіду свідомо прагнуть прищепити бажані риси і властивості, тоді як соціалізація (разом з вихованням) включає ненавмисні, спонтанні дії, завдяки яким індивід залучається до культури і стає повноправним членом суспільства».

Отже, **соціалізація** – це складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків та відносин, його активної взаємодії з оточенням, у результаті якої індивід засвоює зразки поведінки, соціальні норми і цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у даному суспільстві. Це процес перетворення людини з біологічної істоти і істоту суспільну, спроможну до життя та діяльності в людських спільнотах.

Ми переймаємо звичаї, норми, засвоюємо закони, що існують у суспільстві. Для того щоб стати членом суспільства ми повинні навчитися тому, яку поведінку та які вчинки очікують від нас інші люди та як нам треба себе поводити в тих або інших ситуаціях.

Процес соціалізації майже ніколи не припиняється повністю, доки люди продовжують вступати у взаємовідносини; соціалізація йде протягом всього

життя. прийнято вважати соціалізацію успішною тоді, коли поведінка, переконання, соціальна настанова або норма, яку наша культура або окремий індивід намагається засвоїти, реально стає частиною загальної системи настанов, переконань та вірувань, що складають певну культуру. Коли це не відбувається (за будь-яких обставин), ми кажемо про неуспішну соціалізацію.

Процес соціалізації має певні послідовні фази:

- *соціальна адаптація* – це процес пристосування індивіда до умов життєдіяльності, до рольових функцій та норм поведінки, до форм соціальної взаємодії, які склалися у спільноті, до складу якої індивід інтегрується;
- *інтеріоризація* – процес включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини;
- *екстеріоризація* – об'єктивація внутрішнього світу людини у її поведінці, діяльності.

Прийнято виділяти *первинну* соціалізацію, що охоплює період дитинства, і *вторинну* соціалізацію, що займає більш тривалий часовий проміжок і включає також зрілий і похилий вік.

У вітчизняній науці при визначенні стадій (етапів) соціалізації виходять з того, що найбільш ефективно вона реалізується в трудовій діяльності. Тому і етапи соціалізації виокремлюються залежно від включення в трудову діяльність:

-*дотрудовий етап*– весь період до початку трудової діяльності. Цей період розпадається на два: ранньої соціалізації (до школи) і юнацька соціалізація, що включає навчання в школі, технікумах і вузах;

- *трудова стадія* охоплює період зрілості людини;

-*післятрудова стадія*, розпочинається в літньому віці у зв'язку з припиненням трудової діяльності.

Люди і установи, які відповідають за навчання культурним нормам і засвоєння соціальних ролей називаються *агентами соціалізації*. У нашому суспільстві існує безліч агентів соціалізації, але деякі мають особливе значення.

Отже, у культурах всього світу *сім'я*, можливо, єдиний найважливіший агент соціалізації. Первинна соціалізація майже повністю відбувається в сім'ї,

саме сім'я передає основні суспільні норми, настанови та цінності. Як правило, людина обирає стиль життя або образ поведінки, які властиві його батькам, сім'ї.

Система освіти також надає нам безліч різноманітних переконань, настанов та взірців поведінки – саме таких, які інші агенти соціалізації нам надати не в змозі; система освіти нам надає знання на уроках у школі, вузах; навчає нас таким важливим речам, як пунктуальність, терпіння, повага до інших, патріотизм та працьовитість.

Однолітки та друзі («відносини» рівності). Включення в «групи рівних», тобто друзів одного віку, також впливає на соціалізацію особи. Відносини між однолітками більш демократичні, ніж відносини між дітьми і батьками. В «групі рівних» діти вступають в широку мережу контактів між собою, які можуть зберегтися впродовж всього життя, створюючи неформальні групи людей одного і того ж віку.

Засоби масової інформації. Це дуже сильний чинник дії на поведінку і погляди людей. Газети, журнали, телебачення, радіомовлення і т. ін. впливають на соціалізацію індивіда.

Загалом, основними факторами, які впливають на процес соціалізації можна виокремити наступні:

- сукупність ролей і соціальних статусів, що їх суспільство пропонує людині;
- соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретний статус;
- система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві і унаслідуються молодшими поколіннями від старших;
- соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей та сприяють їх переданню і засвоєнню;
- загальна ситуація в країні, яка може коливатися від жорстоко запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типу особистості до переважання стихійності суспільних впливів на індивіда.

Контрольні питання

1. В чому сутність соціологічного підходу до вивчення особистості.
2. Назвіть елементи структури особистості.
3. Розкрийте сутність поняття «соціалізація».

ТЕМА 7. СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

План

- 1. Сутність соціологічних теорій середнього рівня.**
- 2. Класифікація спеціальних соціологічних теорій.**
- 3. Основні галузі соціологічного знання.**

1. Сутність соціологічних теорій середнього рівня

Складність суспільства, різноманітність процесів, явищ, що зумовлюють його життєдіяльність потребують багаторівневої системи соціологічного пізнання соціальної реальності. Відповідно до цього сформувалася багаторівнева структура соціології. До цієї структури входять теоретична соціологія, теорії середнього рівня та емпірична соціологія. Особливість теоретичної та емпіричної соціології було розглянуто на минулих лекціях. Отже, розглянемо сутність спеціальних та галузевих соціологічних теорій.

Вони вивчають закономірності розвитку окремих соціальних спільнот, функціонування соціальних інститутів і процесів. Значення їх зумовлене багатьма чинниками:

1. Спеціальні соціологічні теорії постають як самостійний рівень соціологічного знання. Кожна з них не тільки має свій особливий предмет, категорії, комплекс термінів, а й виробляє особливий підхід до вивчення суспільних процесів і явищ, який, у свою чергу, зумовлює особливості вироблення й застосування конкретної методики. Все це збагачує соціологічні знання.

2. Спеціальні соціологічні теорії дають змогу своєчасно опанувати, осмислити конкретні соціальні механізми, спрогнозувати їх розвиток. З цим завданням загальнотеоретична соціологія, навіть маючи певний зв'язок із

соціальною практикою, справитися не може, адже сучасний стан суспільства характеризується винятковим динамізмом, складністю, суперечливістю, а тому потребує застосування конкретного наукового інструментарію.

Загальнотеоретична соціологія, осмислюючи загальні процеси та закономірності розвитку суспільства, не має можливості й необхідності пояснювати, як функціонують і розвиваються різноманітні соціальні спільноти (національно-етнічні, соціально-демографічні тощо), соціальні інститути (сім'я, держава, трудовий колектив), як відбуваються соціальні процеси (трудова діяльність, соціальні конфлікти, соціальні відхилення). Якщо прикладні функції загальнотеоретичної соціології – пояснення, прогнозування, вироблення наукових засад для регулювання масштабних соціальних процесів у тривалій перспективі, то функції спеціальних соціологічних теорій полягають у виробленні науково обґрунтованих рекомендацій для управління соціальними процесами у короткостроковій перспективі та в окремих сферах суспільного життя.

Ідея впровадження цих теорій виникла під час наукової дискусії між двома видатними американськими соціологами Толкоттом Парсонсом (1902—1979) і Робертом Мертоном (нар. у 1910 р.). Т. Парсонс вважав за необхідне вироблення суперзагальної теорії, яка б мала всеохоплюючий характер. Р. Мертон дотримувався думки, що такі грандіозні теоретичні схеми є передчасними, оскільки ще не закладені емпіричні засади для їх здійснення. Тому він ратував за вироблення теорій, які б займалися вивченням конкретних проблем суспільного життя, мали тісний зв'язок з емпірикою, давши їм назву «теорії середнього рівня». Головна їх мета - у забезпеченні гнучкого зв'язку між теоретичним та емпіричним рівнями соціологічного дослідження.

Виникнення теорій середнього рівня відіграло позитивну роль у боротьбі з емпіризмом, загострило інтерес соціології до теоретичних пошуків, привернуло до неї увагу авторитетних учених, широких верств населення, які побачили можливості цієї науки у вивченні їх проблем, інтересів, поглядів, життя загалом.

Поняття «теорії середнього рівня» нерідко вживають за аналогією до поняття «спеціальні соціологічні теорії», під яким розуміють установлення

логіко-емпіричних зв'язків між окремими групами змінних, що вивчаються. Ці теорії ідентифікують з навчальними дисциплінами. Водночас вони є не стільки теоріями, скільки диференційованою сукупністю узагальнень емпіричних досліджень різних сфер життя.

Останнім часом спеціальні соціологічні теорії набули бурхливого розвитку. Це зумовлено різким розширенням кола проблем, які вивчає соціологія, завдяки чому, наприклад, виокремилися такі соціальні теорії, як електоральна соціологія, соціологія девіантної поведінки, соціологія влади тощо. Позначилося і відгалуження від основних соціологічних теорій нових спрямувань. Наприклад, своєрідним напрямом соціології праці є соціологія організацій, соціологія професій, соціологія підприємництва, економічна соціологія тощо.

Значна кількість нових соціологічних теорій виникла внаслідок інтеграції соціології з іншими науками, наприклад, економічна соціологія, медична соціологія тощо, які належать до галузевої соціології. Спеціальні соціологічні теорії виконують такі завдання:

- вироблення спеціальних термінів і категоріального апарату, які відображають сутність явищ конкретної соціальної сфери;
- розробка методів соціологічних досліджень, найбільш адекватних досліджуванім процесам та явищам;
- вивчення закономірностей і соціальних механізмів, які зумовлюють функціонування і розвиток окремих сфер суспільного життя та громадської свідомості;
- вивчення соціальних функцій певної соціальної підсистеми.

2.Класифікація спеціальних соціологічних теорій

Особливе місце у науковій характеристиці спеціальних соціологічних теорій посідає їх класифікація, щодо критеріїв якої існують розбіжності в поглядах. Одні вчені (Г. Осипов) розрізняють шість груп соціологічних об'єктів, які необхідно досліджувати за допомогою спеціальних соціологічних теорій:

- головні умови і форми життєдіяльності суспільства (соціологія техніки, соціологія праці, соціологія побуту, соціологія трудових колективів, соціологія сім'ї, соціологія робочого і позаробочого часу тощо);

- соціальна структура суспільства (соціологічні теорії, які вивчають функціонування соціальних верств, класів, груп, соціально-етнічні і національні відносини, соціологія молоді тощо);

- соціально-професійна структура (соціологія професій, промислова соціологія тощо);

- соціально-територіальні спільноти (соціологія міста, соціологія села тощо);

- соціально-політична організація суспільства і соціальні інститути (соціологія політики, соціологія права, соціологія освіти, соціологія науки тощо);

- відносини людини і суспільства (соціологія особистості, соціальні проблеми способу життя, соціологія культури, соціологія виховання, соціологія громадської думки, соціологія засобів масової інформації тощо).

Інші вчені (М. Руткевич) виокремлюють три головні групи спеціальних соціологічних теорій:

1. Соціологічні теорії, які вивчають певні поширені сфери людської діяльності (праця, дозвілля тощо).

2. Соціологічні теорії, які досліджують взаємодію особистості з суспільством, тобто різні соціальні групи (особистість, сім'я, колектив, місто, село тощо).

3. Соціологічні теорії, які виникли на межі соціології і наук, що вивчають окремі сфери життя суспільства (політика, наука, право тощо).

Найвдалішою у теоретичному і практичному аспектах прийнято вважати таку класифікацію спеціальних соціологічних теорій:

1. Спеціальні соціологічні теорії. Вивчають соціальні закони, закономірності функціонування і розвитку соціальних спільнот. Усі вони безпосередньо пов'язані з предметом соціології як науки (теорія соціальної структури, теорія соціальної стратифікації, теорія соціальних систем, теорія соціального розвитку, теорія соціальних конфліктів).

2. Галузеві соціологічні теорії. Назва має умовний характер і свідчить, що критерієм диференціації в даному разі є окремі сфери суспільного життя і форми масової свідомості (соціологія праці, соціологія науки, соціологія освіти, соціологія дозвілля тощо).

3. Особлива група. Соціологічні теорії (соціологія особистості, соціологія молоді, соціологія мистецтва, соціологія моралі тощо).

4. Соціологічні теорії вузького значення (теорія бюрократії, теорія референтних груп, теорія мотивації та ін.).

3. Основні галузі соціологічного знання

Соціологія молоді – галузь соціології, яка досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної і позасімейної соціалізації та адаптації, інтеріоризації норм і цінностей суспільства, творення своїх соціальних та професійних очікувань, потреб, орієнтацій, ролей і статусу, форм поведінки і свідомості, специфічної молодіжної субкультури.

Основними завданнями соціології молоді вважають:

- 1) дослідження її ролі і місця в соціальному розвитку суспільства;
- 2) вивчення тенденцій зміни її соціального обличчя, норм, цінностей та інтересів;
- 3) аналіз процесів що відбуваються в молодіжному середовищі;
- 4) виявлення і прогнозування на цій основі напрямів розвитку молодіжних проблем і вироблення соціальної політики стосовно різних груп молоді.

Однією з центральних категорій соціології молоді є «молодь». Визначення цього поняття важливе не тільки для вироблення єдиного підходу до встановлення вікових меж молоді, а й для з'ясування сутності молоді, її місця у соціальній структурі суспільства. *Молодь* – соціально-демографічна група, яка переживає період становлення соціальної та психофізіологічної зрілості, адаптації до виконання соціальних ролей дорослих.

Отже, *об'єктом* вивчення науки є молодь як феномен соціального життя та суб'єкт соціальних відносин. Науковий розгляд цього феномена являє собою,

аналогічно загальній соціології, органічне об'єднання трьох взаємопов'язаних рівнів вивчення:

1) загальнотеоретичного, де молодь розглядається як соціальний феномен;

2) спеціально-теоретичного – розкриває специфіку молоді як соціально-демографічної групи, особливості її поведінки, вікові та соціально-психологічні характеристики, ціннісні орієнтації, політичні, культурні та релігійні вподобання;

3) емпіричного, який спирається на конкретні соціологічні дослідження різноманітних сфер життя молоді.

Дискусійним є питання вікової періодизації молоді. Існує дуже багато підходів щодо визначень вікових меж: 11-25, 15-28, 16-24, 16-30 роки тощо. Останнім часом нижньою межею молодіжного віку вважається 14, верхньою – 35 років. В основу цієї точки зору (14 - 35 років) покладено тезу про «продовження юності», збільшення часу входження у соціальне життя.

Предметом соціології молоді: вивчення ролі та місця молоді в розвитку суспільства, інтересів, потреб, цінностей, соціальних очікувань; формування активної життєвої позиції, стилю життя та поведінки; вивчення життєвих планів та їх реалізація; дослідження соціальної активності та причин пасивності; дослідження морально-психологічної підготовки до труда, вивчення проблем безробіття тощо.

До основних *функцій соціології молоді* можна віднести такі:

- *методологічна* – забезпечує розробку наукових засад для сучасної молодіжної концепції та формування на цій основі сильної державної молодіжної політики;

- *теоретико-пізнавальна* – полягає у виробленні специфічного понятійно-категоріального апарату, дослідженні сутності характеристики молоді як особливої соціально-демографічної спільноти;

- *прогностична* – виявляє себе у дослідженні актуальних економічних, правових та соціальних проблем молоді, виробленні коротко- і довгострокових прогнозів їх розвитку;

- *практична* – пов’язана з виробленням сучасних методик комплексного вивчення молодіжних проблем, встановленням ефективних механізмів, забезпеченням тісного зв’язку дослідницьких інститутів, лабораторій з державними і громадськими структурами, що працюють з молоддю;

- *управлінська* – реалізується через науково обґрунтовані методи та формидіяльності державних, громадських установ щодо регулювання соціальних процесів у молодіжному середовищі.

Серед молодіжних проблем, які активно досліджуються соціологам є:

- низький рівень життя, безробіття і значна економічна та соціальна залежність від батьків;

- шлюбно-сімейні проблеми (високий рівень розлучень, сімейних конфліктів);

- низька народжуваність – вже протягом трьох з половиною десятиліть в Україні зберігається рівень народжуваності, який не забезпечує навіть відтворення поколінь;

- матеріальна незабезпеченість, відсутність умов для поліпшення житлових умов;

- поганий стан здоров'я і зростання рівня соціальних відхилень (злочинність, пияцтво, наркоманія, проституція);

- втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму.

Соціологія освіти – галузева соціологічна дисципліна, предметом якої є освіта як соціокультурний інститут, її взаємодія з іншими інститутами і суспільством загалом, а також соціокультурні процеси у сфері освіти.

Соціологію освіти почали виокремлювати із загальнофілософської, педагогічної проблематики і досліджувати специфічними методами на межі XIX— XX ст.

Предмет соціології освіти – стан і динаміка соціокультурних процесів у сфері освіти: закони, принципи, технології навчання; взаємодія з іншими галузями суспільного життя. *Об'єкт* – сфера освіти, тобто соціальне середовище, в якому розгортаються, функціонують процеси освіти, діють суб'єкти освіти. Соціологія освіти водночас є фундаментальною, прикладною,

теоретичною та емпіричною наукою, має свої методологічні принципи, застосовує багатий арсенал методів дослідження.

Освіта як соціальний інститут відповідає за своєчасну та адекватну підготовку людей до повноцінного функціонування в суспільстві. Система освіти не єдиний, але надзвичайно важливий чинник соціалізації людей. Осягненню суті та специфіки освіти як соціального інституту сприяє з'ясування її специфічних рис, до яких належать:

- соціально значущі функції навчання і виховання, підпорядковані суспільним потребам;
- форми закладів освіти, їх певна організація і становище в суспільстві;
- групи осіб, які професійно забезпечують функціонування освіти, певний статус цих осіб у суспільстві;
- регулятори функціонування закладів освіти і суб'єктів освітньої діяльності (законодавчі і нормативні акти про освіту, кваліфікаційні характеристики, контрольні установи і т. ін.);
- спеціальні методи освітньої діяльності - навчання, виховання;
- свідомо поставлені цілі;
- планомірна, систематична реалізація процесу свідомої соціалізації;
- певний зміст освіти - наявність навчальних програм і планів, відповідне дозування матеріалу;
- ефективність освітньої діяльності у формуванні багатьох психічних рис людини, розвитку її мислення;
- використання освіти як механізму запобігання соціально небажаних видів поведінки;
- зорієнтованість освітньої діяльності в майбутнє, заангажованість на формування передумов реалізації цього майбутнього.

Система освіти – соціальний інститут, який специфічними методами реалізує процес соціалізації людей, передусім підростаючого покоління (підготовку і залучення до життя суспільства через навчання і виховання).

Сучасна соціологія освіти у центр своїх досліджень поклала проблему кризи освіти, розмах якої набув глобального характеру. Це зумовило активні пошуки шляхів виходу з кризи, серед яких помітне місце належить виробленню

національних і міжнародних проєктів: «Освіта для 2000 р.» (ФРН), «Освіта майбутнього» (Франція), «Модель освіти для XXI століття» (Японія), «Україні XXI століття. Державна національна програма «Освіта» та ін.

На рубежі XXI ст. чітко окреслилися головні тенденції оновлення освіти:

- демократизація всієї системи навчання і виховання;
- підвищення фундаментальності освіти;
- гуманізація та гуманітаризація освіти, використання найновіших технологій навчання;
- інтеграція різних форм і систем освіти як на національному, так і на світовому рівнях.

Провідна ідея реформи освіти – розвиток її за принципом безперервності, що передбачає постійне поповнення та оновлення знань людини, її духовне вдосконалення від раннього дитинства до старості. Виникнення і розвиток цієї ідеї пов'язують з науково-технічним прогресом, який потребує широкоосвіченого працівника, спонукає до постійного оволодіння новими знаннями, методами, навичками. Такому працівникові необхідна і ґрунтовна гуманітарна підготовка - розвинуте логічне мислення, мовна культура тощо. Проте суть не тільки в науково-технічному прогресі та його вимогах. Безперервна освіта пов'язана з вирішенням складних соціальних проблем, зумовлених новим становищем людини у світі, який швидко змінюється. За цих умов освіта перетворюється на елемент повсякденного способу життя протягом усього періоду активної діяльності дедалі більшої кількості людей. Змінюється розуміння того, хто така освічена людина. Якщо в попередній парадигмі освіти це була «людина, яка багато знає», то в нинішній – це індивід, що орієнтується на цінності освіти як провідний вид діяльності в структурі власного способу життя. Нині вітчизняна соціологія освіти вирішує такі завдання:

1. Теоретико-прогнозуючі, які полягають у виробленні теоретичних схем, програм освіти, напрямів інтеграції національної освіти в європейський, світовий освітній простір. Вони охоплюють дослідження впливу розвитку суспільства на вимоги до людей як працівників, громадян, особистостей; прогнозування цих вимог на основі аналізу тенденцій науково-технічного і соціального прогресу.

2. Дослідження впливу освіти на соціальне середовище, соціальну структуру, соціальну мобільність та ін.

3. Вивчення поведінки людини в системі освіти: її ставлення до інститутів освіти, наміри і запити, інтереси і мотиви щодо освіти.

Дослідження в цій сфері дають змогу визначити ефективність освіти, виявити проблеми та обґрунтувати оптимальні шляхи їх вирішення.

Соціологія екології – галузь соціології, яка досліджує специфічні зв'язки між людьми та навколишнім середовищем, особливості розвитку і функціонування соціальних спільнот, соціальних структур та інститутів в умовах впливу на їх життєдіяльність антропогенних екологічних чинників. Вона вивчає також закономірності соціальних дій і масової поведінки в умовах соціально-економічної напруженості, механізми розв'язання конфліктів на фоні екологічної кризи.

Головні її завдання полягають у вивченні закономірностей взаємодії суспільства і природи, досягненні збалансованості цієї взаємодії, отриманні достовірної соціально-екологічної інформації, з'ясуванні громадської думки щодо екологічних проблем та чинників, що їх породжують. У сфері її наукового інтересу – вплив довкілля на суспільство, формування екологічної свідомості, забезпечення участі громадян у реалізації державної екологічної політики тощо. *До предметної сфери соціології екології* належать і проблеми взаємодії суспільства зі штучним середовищем проживання людини.

Термін «екологія» ввійшов у науковий обіг завдяки старанням видатного німецького біолога Е. Геккеля у 1866 р. на позначення науки про відношення організмів і навколишнього середовища. Його запозичено з давньогрецької мови (oikos — дім, житло). Важливий етап у розвитку екології настав з обґрунтуванням американським екологом А. Тенслі у 1935 р. поняття «екосистема» на позначення стабільної системи, що складається з живих і неживих елементів, між якими постійно відбувається кругообіг речовин, існують постійні процеси.

Об'єктом соціології екології є складна система соціоприродних відносин і взаємодій, яка формується і функціонує в результаті свідомої, цілеспрямованої діяльності людей, об'єднаних у різні соціальні спільноти.

Усвідомлення особистістю природного середовища як соціалізації природи відбувається не тільки на рівні мислення, а й екологічної поведінки – особливого різновиду соціальної поведінки особистості. З формуванням екологічної свідомості пов'язаний екологічний вимір суспільної думки, яка є одним з об'єктів соціологічних досліджень. Проведені в моніторинговому режимі, тобто повторювані через певні проміжки часу, соціологічні дослідження в Україні, інших пострадянських країнах, свідчать про наростаючу стурбованість суспільної думки станом довкілля. Особливості сприйняття суспільною думкою загрози довкіллю виявляють в загостренні чутливості до проблем місцевого середовища, у своєрідній регіональній «екологічній солідарності». Екологічна свідомість зазнала складної еволюції, під час якої сформувалися різноманітні уявлення людей про соціоприродну взаємодію, а відповідно – різні типи сприйняття реальності (екологічних субкультур).

Сільська екологічна субкультура. Архаїчний її тип сприймає простір як неоднорідний, а час – як циклічний, повторюваний феномен, тобто навколишнє середовище усвідомлюється нею як вороже, загрозове. Сучасна «сільська» культура, визнаючи гетерогенність (неоднорідність) простору, вважає час лінійним, а не повторюваним.

Міська екологічна субкультура. Сприймає довкілля гетерогенним, вбачаючи іноді загрозу йому з боку соціального середовища. Тоді «дика природа» символізує для людини певний захист, час сприймається нею як лінійний – зворотний.

Наукова екологічна субкультура. Характеризується усвідомленням простору як гомогенного (однорідного), а часу – як лінійного, зворотного, що передбачає можливість вольового повторення ситуації для коригування, оптимізації соціоприродних відносин.

Нова екологічна субкультура. Сприймає простір як гомогенний, час - як лінійний, незворотний. Тому, відповідно до цих критеріїв, помилки у соціоприродних взаємодіях неможливо виправити, що вимагає високої відповідальності людей за збереження біосфери.

Ці уявлення визначають рівень та особливості екологічної свідомості, формування якої є процесом вироблення та засвоєння особистістю певних

правил та норм поведінки щодо природи. Воно засноване на сприйнятті особистістю соціально-екологічного ідеалу, є суб'єктивним чинником оптимізації соціоприродної взаємодії. Істотну роль у цьому процесі відіграє екологічна освіта.

Екологічна освіта – свідомий і планомірний розвиток знань про навколишнє природне середовище. Основна її мета полягає у формуванні уявлень про природне середовище, специфіку його внутрішніх відносин, особливості впливу людини на середовище, принципи гармонійного розвитку людини і довкілля. Вона включає певні знання про природне середовище, особливості антропогенного впливу на нього і формування поведінки людини, спрямованої на збереження, збагачення і розвиток природи. Критерієм ефективності екологічної свідомості є не тільки знання і навички щодо охорони довкілля, а й активна екологічна поведінка, спрямована на збереження і примноження природних багатств.

Найбільш актуальними дослідженнями в соціології екології є проблеми пов'язані з екологічною кризою. Фахівці констатують, що екологічна криза вразила всі сфери екосистеми в Україні. За оцінками вчених, щорічні втрати України внаслідок неефективного і нераціонального природокористування становлять від 15 до 20% національного доходу (один з найвищих показників у світовому співтоваристві). У документі «Навколишнє середовище і розвиток», поданому в ООН, засвідчується, що економічна політика в Україні спричинила формування екологічно нераціональної економіки, перенасиченої хімічними, металургійними, гірничими виробництвами та застарілими технологіями. Наслідком такого ставлення до навколишнього середовища стала аварія на Чорнобильській АЕС – глобальна екологічна катастрофа, яка завдала значного удару довкіллю не лише України, Білорусі, Росії, а й Швеції, Німеччини, Італії, Австрії, Бельгії та ін. У навколишнє середовище викинуто радіонуклідів загальною активністю 50 млн. кюрі різних типів. Економіка багатьох країн зазнала великих втрат. За оцінками спеціалістів, витрати на ліквідацію наслідків катастрофи до 2000 р. становили 180—200 млрд. доларів. Внаслідок переселення людей (переміщено 200 тис. осіб з 2 тис. населених пунктів) під загрозою опинилась унікальна культура цих районів. У зараженій місцевості

мешкає 2,4 млн. населення (з них 1 500 тис. дітей віком до 14 років), що руйнує генофонд нації.

В Україні для подолання екологічної проблеми створено Міністерство охорони навколишнього середовища і ядерної безпеки, прийнято Закон про охорону природного середовища, засновано Національний екологічний центр, розроблено заходи щодо розгортання екологічних досліджень, екологічної освіти тощо.

Економічна соціологія– міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економіку вона розглядає як один із базових елементів суспільства, тісно пов'язаний з його соціальною структурою і соціальними процесами. Відповідно економічна соціологія покликана досліджувати економічне життя, розвиток економіки як соціальний процес, спонукуваний активністю соціальних суб'єктів, інтересами, взаємодією соціальних спільнот. Особливий інтерес виявляє вона до взаємодії економічної та соціальної сфер, до взаємовпливу та взаємозбагачення економічних і соціальних процесів. Вона зосереджується не на відокремлених явищах, тенденціях в економічному та соціальному бутті і навіть не на їх взаємозв'язку, а на механізмах, що породжують і регулюють ці взаємозв'язки. Не менше цікавить її вплив соціальних механізмів на перебіг та особливості економічних процесів.

Предмет економічної соціології– соціальні механізми регулювання економічних відносин, особливості поведінки соціальних суб'єктів. Він охоплює сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням соціальних структур і соціальних відносин щодо власності, особливості взаємодії економіки як соціального інституту із суспільством, соціальні функції економіки, форми регулювання економічних процесів, типи мислення та соціальної поведінки у різних соціально-економічних системах.

Об'єкт економічної соціології– економіка як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце в житті суспільства. У сфері економіки соціологія вивчає соціальне: суб'єктів, носіїв економічних відносин, їх взаємодію, рольову поведінку, організаційно-нормативні форми, соціальні

механізми, що визначають функціонування та розвиток економіки. Якщо економіка розглядає людину як елемент трудових ресурсів, як умову виробництва, то соціологія розглядає людину як суб'єкт економічних і соціальних процесів. Її погляд спрямований на те, як різні види економічної діяльності структуровані на різні соціальні ролі та соціальні організації (спільноти), чим вони обґрунтовані, як здійснюється їх регулювання та як ці соціальні змінні взаємодіють між собою. Відповідно до цього економічна соціологія вивчає соціальні закономірності економічного розвитку суспільства, соціальну ефективність економічних рішень та економічну ефективність соціальних рішень, особливості та можливості економічної діяльності, економічну поведінку різних соціальних класів і груп, вплив соціальних відносин і різних форм організації трудової діяльності, соціальних норм і цінностей на ефективність суспільної праці. Іншими словами, економічна соціологія зосереджується на аналізі взаємозв'язків економічної сфери.

Економічна сфера є цілісною підсистемою суспільства, що охоплює всі види виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей. До неї належать державні, кооперативні, приватні, акціонерні та інші форми підприємств і власності, різні типи економічної діяльності (виробнича, фінансова, торгова тощо), а також різні типи економічних відносин між індивідами, спільнотами (колективами, об'єднаннями, регіонами, державами тощо). За словами видатного американського економіста П. Самуельсона, економічна система суспільства (він називає її економічною організацією) покликана вирішувати такі взаємозалежні проблеми:

- які товари, послуги і в якій кількості виробляти;
- як, хто, завдяки яким ресурсам і на основі яких технологій має їх виробляти;
- кому адресовані ці товари і послуги, як вони будуть розподілені в суспільстві між різними групами людей.

Соціальна сфера – це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві. Вона характеризується різним відношенням до власності (підприємці та наймані

працівники), до організації праці (керівники та підлеглі), до джерел доходів (прибуток, заробітна плата, гонорар, пенсія), різним рівнем доходів (багаті, бідні, злиденні).

На межі економічної та соціальної сфер внаслідок їх взаємодії виникають соціально-економічні процеси. Ядром і суб'єктом цих процесів є людина – особистість як елемент соціальних спільнот (професійних, демографічних, територіальних, етнічних та ін.), включена у систему економічних і соціальних відносин (діяльність щодо виробництва, розподілу, обміну матеріальних цінностей), а також міжгрупові соціальні взаємодії. Усе це свідчить, що у сфері економіки взаємодіють не одномірні економічні індивіди, а соціально і психологічно багатогранні особистості, які поєднують у собі етнічні, політичні, культурні та інші аспекти, що виявляються у раціональній та ірраціональній поведінці. Процеси, які є ядром економічної системи, функціонують не тільки в економічній сфері, а й у багатьох інших підсистемах суспільства - політичній, соціокультурній, соціальній, сімейно-побутовій. У цьому можна переконатися, аналізуючи вплив на економічну систему політичних, соціальних, культурних та інших факторів.

Отже, економічна соціологія як специфічна галузь соціологічного знання забезпечує цілісне вивчення економіки як складної системи, у якій функціонують соціальні суб'єкти економічної діяльності, від поведінки яких залежать кінцеві результати економічного розвитку. Активність соціальних суб'єктів залежить від стану і регулятивних можливостей економічної культури; місця і ролі соціальних груп у структурі економічних зв'язків; динаміки їх переміщення й ієрархії цієї структури; здатності специфічних соціальних механізмів регулювати економічні відносини.

Контрольні питання

1. Поясніть сутність спеціальних соціологічних теорій.
2. Які класифікації спеціальних соціологічних теорій ви знаєте?
3. Назвіть головні функції теорій середнього рівня в соціології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Укл.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; Під заг. Ред. В. І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.
2. Соціологія: Підручник для студентів вищих начальних закладів / За ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 560 с.
3. Тощенко Ж. Т. Социология: Общий курс. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Юрайт – М., 2001. – 527 с.
4. Лукашевич Н. П. Социология. Учебное пособие / Н. П. Лукашевич, Н. В. Туленков. – К.: МАУП, 2002. – 272 с.
5. Піча В. М. Соціологія: Загальний курс: Навч. посіб. — К., 2000.
6. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы, - изд. Самар. университета, 1995. - 331 с.
7. Масионис Дж. Социология. - 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004. - 752с.
8. Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993.
9. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття: Посібник. – К.: Наукова думка, 1996.
10. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій / Н. Черниш. – Львів.: Кальварія. – 2003. – 544с.
11. Соціологія культури: Навч. посібник. // О. М. Семашко, В. М. Піча, О. І. Погорілий та ін.; за ред. О. М. Семашка, В. М. Пічі. – К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ» – 2000. – 334с.
12. Соціологія / За заг. ред. проф. В. П Андрущенко, М. І. Горлача. — К. - 1998. – 624с.

Навчальне видання

Конспект лекцій з дисципліни
„Соціологія”
для студентів першого (бакалаврського) рівня
всіх спеціальностей

Укладач: канд. соц. наук,
доцент Ірина Іванівна Мачуліна

51918,
м. Кам'янське,
вул. Дніпробудівська, 2
Підписано до друку _____ 2019 р.
Формат _____ Обсяг _____ др. арк.
Тираж _____ Замовлення _____